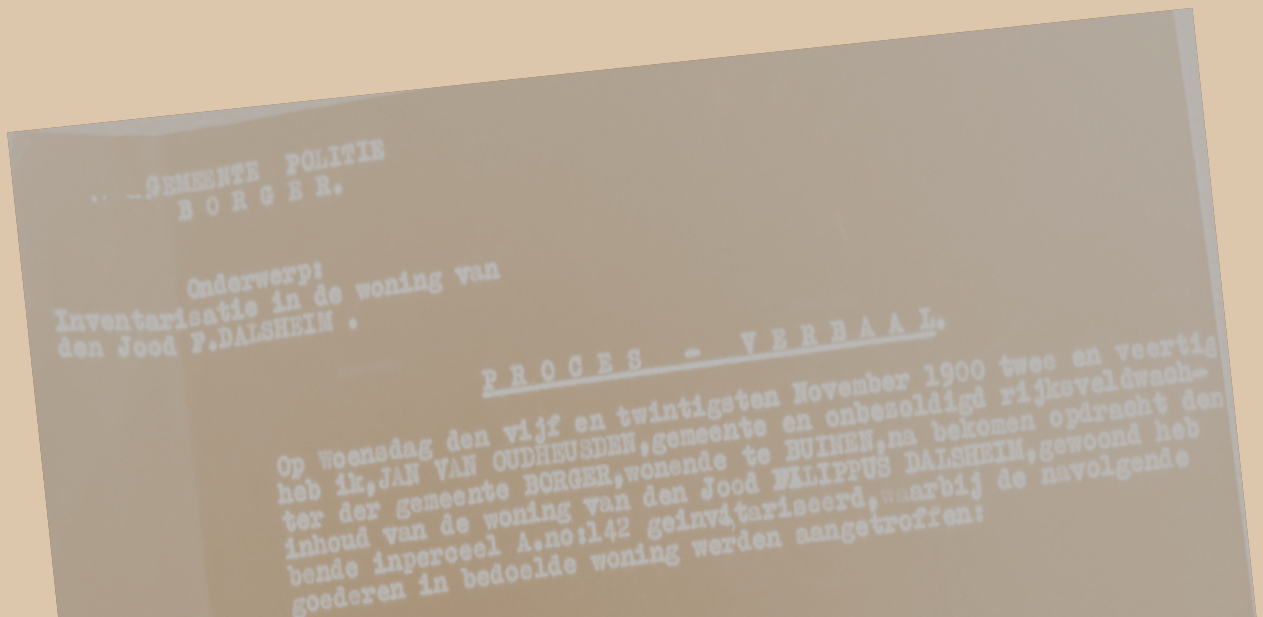

Wat hebben ze met ons huis gedaan? Staat alles er nog in?

Joodse burgers
in de gemeenten Borger en Odoorn:
roof (1942-1945) en rechtsherstel (na 1945)

Een onderzoek in opdracht
van de gemeente Borger-Odoorn, 2024

drs. G.J. Dijkstra en H.J. Vos

Op de avond van vrijdag 2 oktober 1942 werd het gezin Dalsheim, bestaande uit moeder Vrouwkje Dalsheim-Stern en haar drie kinderen Jacoba, Herman en Berthold, opgepakt en weggevoerd naar 'Kamp Westerbork'. Verscheidene burens voelden destijds niet alleen het onrecht, maar ook een totale machteloosheid.

Een vierde kind, Lina Jacoba Dalsheim, woonde toen in Apeldoorn. Zij werkte sinds 5 januari 1942 als leerling-verpleegkundige in Het Apeldoornsche Bosch, een joodse psychiatrische inrichting, die van 1909 tot 1943 gevestigd was aan de Zutphensestraat te Apeldoorn.

Op dinsdag 6 oktober 1942 schreef ze een brief naar haar vriendin Greet. Hierin schreef zij onder andere: *'Oh Greet, wat was ik blij dat ik zaterdag en zondag vrij was, je kunt begrijpen, dat ik heel veel geschreven heb die dag. Ja, nu ben ik alleen en natuurlijk kom ik nu niet weer in Borger zolang er oorlog is. Jammer hè, misschien is het ook wel goed, want dan zie je steeds het huis en al die herinneringen, daar ga je toch maar kapot van. Dit is geen opgewekte brief hè, ik kan nog niet hoor, later misschien wel. Nu een paar vragen, **kun je me schrijven wat ze nu met het huis gedaan hebben en of alles er nog in staat?**'*

Uit: Koornstra, H. en H.R. Moek - Een 'takje Drentsche heide' mee naar Auschwitz, in: De Zwerfsteen, 2010-01, blz. 18-28.

*Lina Jacoba Dalsheim
(Borger, 16-05-1923 -
Auschwitz, 28-02-1943)*

Inhoud

1	Aanwijzingen	4
2	Inleiding en onderzoeksvragen	6
	2 oktober 1942	12
3	Joden in de voormalige gemeenten Borger en Odoorn	13
4	Anti-joodse maatregelen betreffende roerende en onroerende goederen	21
5	Beschrijvingen per woning: Familie - Vestiging in de gemeente - Woning - Deportatie - Roerende goederen - Onroerende goederen - Oorlogskoper(s) - Rechtsherstel - Rol van het notariaat - Rol van de gemeente	29
	Voormalige gemeente Borger	
	5.1. Hunebedstraat 14, Borger, David Stern (bijlage 1, 35 bladzijden)	
	5.2. Hunebedstraat 16, Borger, Philippus Dalsheim (bijlage 2, 50 bladzijden)	
	5.3. Hoofdstraat 21, Drouwen, Benjamin Mozes Cohen (bijlage 3, 82 bladzijden)	
	5.4. Alinghoek 13, Drouwen, Simon Jonas Nijveen (bijlage 4, 55 bladzijden)	
	5.5. Markeweg 10, Drouwen, Simon Jonas Nijveen (bijlage 4)	
	Voormalige gemeente Odoorn	
	5.6. Zuiderdiep 358, 2e Exloërmond, Rafel Israëls (bijlage 5, 24 bladzijden)	
	5.7. Zuiderdiep 506, Valthermond, Daniël Lezer (bijlage 6, 38 bladzijden)	
	5.8. Kavelingen 60, Valthermond, Mozes Dalsheim (bijlage 7, 22 bladzijden)	
6	Burgemeesters en notarissen in oorlogstijd	81
	Burgemeesters	
	Jan Klazes Doornbos (Borger)	
	J. van Roijen (Odoorn)	
	H.R. Bruininga (Odoorn)	
	Notarissen	
	mr. A. Grutterink (Borger)	
	mr. O. Wichers (Odoorn)	
7	Slotconclusies	83
8	Lijst van geraadpleegde materiaal en literatuur	85
	Archiefbronnen	
	Literatuur, algemeen	
	Literatuur, Drenthe en de voormalige gemeenten Borger en Odoorn	
9	Register op persoonsnamen	88
10	Fotoverantwoording	92

Aanwijzingen

In de jaren 1940-1945 moest de Nederlandse natie zich tegenover geweld en onrecht van de Duitse bezetter positioneren. Dat gebeurde door aanpassing, collaboratie en tegenstand. Hoe moesten burgemeesters, ambtenaren en politiemannen reageren op de nieuwe doelstellingen, de dreiging van gijzeling, gevangenneming en terechtstelling of het verlies van inkomen en positie?

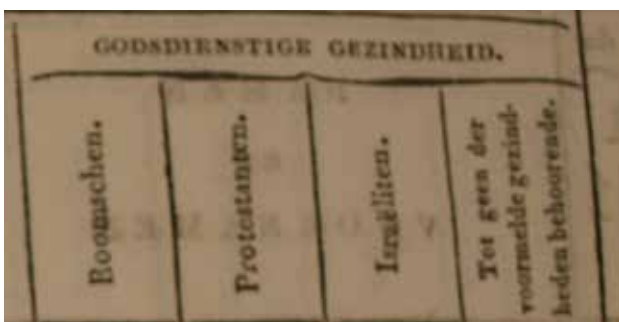
Het meest genoemd als juridische leidraad voor ambtenaren was het internationaal geldende Landoorlogreglement (LOR) en voor Nederland zelf de ambtelijke **Aanwijzingen**.

Het LOR was onderdeel van het internationaal recht, in 1899 tijdens de Haagse Vredesconferenties tot stand gekomen, en in 1907 herzien als formulering van internationaal humanitair recht. Het reglement had tot doel om de wetten en gebruiken van de oorlog te codificeren. De belangrijkste regels met betrekking tot het bestuur van bezette gebieden staan in het reglement. Duitsland had het LOR met 43 andere landen op 18 oktober 1907 ondertekend. Hitler had dit nooit opgezegd.

Een belangrijk artikel tijdens de bezetting was artikel 43, zoals gepubliceerd in het *Staatsblad* van 1910: Wanneer het gezag van de wettelijke overheid feitelijk is overgegaan in handen van degene, die het gebied heeft bezet, neemt deze alle maatregelen, die in zijn vermogen staan, teneinde voor zover mogelijk de openbare orde en het openbare leven te herstellen en te verzekeren en zulks, behoudens volstrekte verhindering, **met een eerbiediging van de in het land geldende wetten**. Waar het om gaat is de term 'met eerbiediging van geldende wetten'. De Nederlandse Grondwet en aanpalende wetten gingen nadrukkelijk uit van het **gelijkheidsbeginsel** waarin iedereen

voor de wet gelijk is. Een onderscheid naar de vermelde 'Godsdienstige gezindheid' ('*Roomschen, Protestanten, Israëlieten, Tot geene der voormelde gezindheden behoorende.*') van je grootouders na de invoering van de Burgerlijke Stand in 1811, waarop de anti-joodse maatregelen tijdens de bezetting waren gebaseerd, ging tegen dit gelijkheidsbeginsel in.

In mei 1937 keurde de regering het definitieve ontwerp van de **Aanwijzingen** goed. Het kon nu onder de daarvoor in aanmerking komende autoriteiten worden verspreid, maar Binnenlandse Zaken deed dit pas een jaar later, in mei 1938, twee maanden na de inlijving van Oostenrijk in

Linksboven: De Aanwijzingen.

Linksonder: De godsdienstige gezindten, zoals deze in de boeken van de burgerlijke stand waren verwerkt. Dankzij deze gegevens kon men in 1941 zien of iemand vier joodse grootouders had.

het Derde Rijk. Het 'geheime' stuk werd naar de departementen, de commissarissen van de Koningin en de burgemeesters van de 1.054 gemeenten verzonden. De regering wilde voorkomen dat het stuk in Duitsland bekend zou worden. Het zou de 'neutraliteitspolitiek' kunnen schaden.

Belangrijk is *artikel 1* van de **Aanwijzingen** in geval van bezetting: het vermeldde als algemene regel dat ambtenaren in het belang van de bevolking op hun post moesten blijven en hun taak zo goed mogelijk moesten vervullen. Dit eerste artikel is het meest genoemd in de geschiedschrijving, maar de **Aanwijzingen** tellen eenendertig artikelen en die zijn duidelijk over taken als bewaking van eigendommen, artikelen tegen afwijzing van deportatie en voorlichting van de bevolking aangaande de houding die men tegenover de bezetter moest aannemen. Het aspect van 'op de post blijven' heeft in alle verslagen van en over ambtenaren veel nadruk gekregen en het is het meest geciteerde onderdeel, omdat de meeste ambtenaren op hun post bleven. Indien aanblijven 'veel meer ten bate van de vijand dan van de eigen bevolking zou zijn', dan verviel de algemene regel van aanblijven. Maar dat was makkelijker opgeschreven dan uitgevoerd.

In *artikel 7* staat: 'Het 'Reglement' verbiedt voorts moord, plundering of roof, en eist eerbiediging van de eer, de gezinsbanden, de godsdienstige overtuiging en de uitoefening van de erediensten. Dit artikel is een opsomming van alles wat de Duitse bezetter de joden in Nederland heeft aangedaan. In *artikel 20* van de **Aanwijzingen** staat vermeld: Verboden is de ontruiming, welke het karakter draagt van een deportatie op enigszins grote schaal, met het doel om te dienen hetzij als straf of als dwangmiddel, hetzij om de bewoners elders werkzaam te stellen.

Deportatie van bewoners van het bezette gebied naar Duitsland of elders buiten Nederland om daar te werken was lijnrecht in strijd met de uitdrukkelijke beperkingen door het Landoorlogreglement gesteld aan de bevoegdheid van de bezetter tot het vorderen van diensten. Ook deportatie als straf of als dwangmiddel was niet geoorloofd, immers, een door het oorlogsrecht nergens toegelaten inbreuk op het geldende recht of op de onaantastbaarheid van de menselijke persoonlijkheid.

In *artikel 23* staat vermeld: Particuliere eigendommen kunnen niet worden verbeurd verklaard. Zij kunnen slechts dan worden vernield of in beslag genomen, indien dat vernielen of in beslag nemen door de oorlogsnoodzaak gebiedend wordt gevorderd.

Joodse burgers vielen onder particulieren en waren vanuit het Nederlands oogpunt geen partij in welke oorlogsnoodzaak dan ook. 'Roof' van joods roerend of onroerend goed was volgens dit artikel niet toegestaan. Dat gold ook voor medewerking aan deze 'roof'.

Zowel Bakker als Romijn schetsen met verschillende voorbeelden dat de **Aanwijzingen** in mei 1938 in een la of in een kluis terecht kwamen. Minister M.P.L. Steenberghe opende de verzegelde enveloppe pas bij de Duitse inval. En zo zijn er meer voorbeelden.

In de archieven van de voormalige gemeenten Borger en Odoorn kon het document **Aanwijzingen** niet worden gevonden. Het is niet bekend of de burgemeester, zijn ambtenaren en politiemannen in deze gemeenten kennis hebben genomen van dit document. Ten aanzien van de laatste twee beroepsgroepen mag dat worden betwijfeld.

De **Aanwijzingen** hebben voor de individuele ambtenaar en politiemann geen enkele waarde gehad. Hij of zij kende de inhoud van het stuk niet. Toen het stuk in 1937 werd geschreven was er al vier jaar kennis van hoe joden in Duitsland werden behandeld, maar men wijdde er geen tekst aan. Ook dit zou de neutraliteitspolitiek in gevaar kunnen brengen.

De verordeningen van de Duitse bezetter ten opzichte van de joden missen dan ook iedere rechtsgrond. Medewerking aan de uitvoering van deze verordeningen, met name ten aanzien van het registreren en deporteren van joden, was op grond van de **Aanwijzingen** niet toegestaan.¹

1 Bakker, Rob, Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie, *Almere 2020*, blz. 53-56 en blz. 542-552.

Romijn, Peter, Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting, *Amsterdam 2006*, blz. 50-57.

Inleiding en onderzoeksvragen

Tijdens de Duitse bezetting van Nederland (1940-1945) zijn de Nederlandse joden niet alleen systematisch hun burgerrechten door een opeenstapeling van anti-joodse maatregelen ontnomen, maar zijn ook hun bezittingen, roerende en onroerende goederen, geroofd. In de literatuur wordt voor het beroven van het onroerend goed de termen onteigening en ontrecting gebruikt. Wij kiezen voor 'geroofd', maar beseffen dat deze term ook hebzucht kan veronderstellen. Hoewel hebzucht ongetwijfeld een rol heeft gespeeld, zeker bij de Nederlanders die aan 'de roof' meehielpen, was de belangrijkste drijfveer voor de bezetter de samenleving naar zijn denkbeelden om te vormen. Nederland moest worden geariseerd. Het land moest worden ontdaan van alle joodse invloeden. Alles wat aan het jodendom herinnerde, moest worden uitgeroeid, 'ausradieren'. Hieruit vloeide de grootschalige roof van joods eigendom voort. De verkoop van de geroofde eigendommen werd in opdracht van de Duitse bezetter door Nederlandse makelaars uitgevoerd. Notarissen stelden tegen betaling de 'transportakten register hypotheek 4' op. Hierin werd de eigendomsoverdracht beschreven. Het was voor makelaars en notarissen een lucratieve handel. Zij verdienden aan elke verkoop.¹

Deportatie

Meer dan honderdduizend Nederlandse joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar Auschwitz, Sobibor en andere kampen. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust. Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheek en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van joodse eigenaren werden 'geroofd' en een deel daarvan werd doorverkocht.

Uit de voormalige gemeente Borger werden 22 joodse burgers uit vier joodse gezinnen via *Durchgangslager Westerbork* gedeporteerd. Zij woonden in Borger (Hunebedstraat 14 en 16) en in Drouwen (Alinghoek 13 en Hoofdstraat 21). Hun bezit aan woningen, hun percelen bouwland, hun banktegoeden en liquide middelen werden geroofd en hun inboedels werden in 'beslag genomen'. Het onroerend goed werd in de *Verkaufsbücher* vermeld. Van de gedeporteerde joden uit Borger overleefde niemand de oorlog. Zij werden allen in de gaskamers van Auschwitz en Sobibor vermoord. Slecht één jood uit de vier genoemde families overleefde de oorlog: Betje Stern. Zij was in 1921 uit Borger vertrokken en woonde achtereenvolgens als verpleegkundige in Apeldoorn en Amsterdam. Zij overleefde de oorlog door onder te duiken.

Uit de voormalige gemeente Odoorn werden zes joodse burgers via *Durchgangslager Westerbork* gedeporteerd en in Oost-Europa vermoord. Zes joden hebben de oorlog door onderduik overleefd. Deze joden woonden in 2^e Exloërmond (Zuiderdiep 358) en in Valthermond (Zuiderdiep 506 en Kavelingen 60). Van deze drie woningen werden in de *Verkaufsbücher* de woningen op de adressen Zuiderdiep 358 en Kavelingen 60 vermeld. De eerste woning werd tijdens de bezetting op naam van een zoon, half-jood, gezet en bleef zodoende in de familie. De woning op het adres Kavelingen 60 werd door een NSB'er gekocht. De woning op het adres Zuiderdiep 506 is tijdens de Duitse bezetting niet verkocht.

¹ Hoogleraar rechtsfilosofie Wouter Veraart verkiest de term ontrecting boven onteigening, omdat onteigening meestal duidt op het verschijnsel dat huizen moeten wijken voor de aanleg van wegen, waarbij de eigenaars een vergoeding krijgen. Tijdens de bezetting was er sprake van gedwongen verkoop van joods vastgoed, waarbij de eigenaars het verkoopbedrag noch een vergoeding ontvingen. Daarmee was het een vorm van ontrecting, wat gedefinieerd kan worden als het stelselmatig ontnemen van rechten aan specifieke categorieën mensen. Zie: Wouter Veraart, 'Ontrecting', in: *Krisis* 6, no. 4 (december 2005), 61-63.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de anti-semitische maatregelen, deportaties van joden en roof van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en het bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20ste eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de Nederlandse geschiedenis als zwarte bladzijden van onrecht, ontrechting en 'roof'. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten, notarissen en makelaars bij 'de roof' en bij het rechtsherstel hebben gespeeld. Nabestaanden, joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen confronteerden gemeentelijke bestuurders hiermee en vroegen om nader onderzoek.

Rechtsherstel

Na de bevrijding in 1945 heeft de Nederlandse overheid geprobeerd door middel van rechtsherstel de rechtmatige eigenaren zoveel mogelijk hun eigendom terug te geven of te compenseren. Dit rechtsherstel had echter te maken met gebreken, waardoor joodse oorlogsslachtoffers tekort is gedaan. Tussen 1997 en 2000 hebben drie onderzoekscommissies (Van Kemenade, Scholten en Kordes) in opdracht van de Nederlandse regering onderzoek naar het verloop van en de vermeende misstanden bij het rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog gedaan. Op basis van hun bevindingen kwamen de regering en de private sector (onder andere banken, verzekeringsmaatschappijen en de Amsterdamse effectenbeurs) tot het toekennen van een financiële compensatie aan de joodse gemeenschap in Nederland, de zogenoemde MAROR-gelden. MAROR staat voor Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel.²

In 2013 kreeg het onderzoek naar rechtsherstel opnieuw aandacht toen bleek dat in de gemeente Amsterdam na de bevrijding naheffingen en boetes aan joodse huizenbezitters waren opgelegd, die tijdens de bezetting niet in staat waren geweest belastingen en de erfpachtcanon te betalen.³ Nadat het onderzoek was uitgevoerd, besloot de gemeente Amsterdam een financiële tegemoetkoming toe te kennen aan de joodse gemeenschap. In navolging van Amsterdam heeft een aantal andere steden in Nederland ook onderzoek laten doen naar hun optreden ten aanzien van joodse huizenbezitters in de periode 1940-1945 en na de bevrijding.

Gelijk opgaand met deze ontwikkeling ontstond in de afgelopen jaren hernieuwde aandacht voor rechtsherstel van vastgoed (ofwel onroerend goed), een aspect dat bij eerdere onderzoeken vrij onderbelicht was gebleven.⁴

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en na de bevrijding verschilden per stad en per gemeente. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden en plattelandsgemeenten historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.⁵

2 Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed*, Amsterdam 2013, 9-11.

3 Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*, Amsterdam, 2015.

4 Vos, *Rechtsherstel*, 10-11.

5 Blauw, Maili, *Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht*, Utrecht, 2020.
Piersma, Hinke en Marleen van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955*, Amsterdam, 2020.
Piersma, *Openstaande*, Amsterdam, 2015.

Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)*, Amsterdam, 2014.
Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is': De houding van gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955, *Voorburg*, 2017.

Op de website <https://www.ru.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/onteigening-van-joods-vastgoed-in-woii-en-rechtsherstel> wordt per provincie een overzicht van onderzoeksprojecten gegeven. Hier kan men ook rapporten verkrijgen.

Tabel 1 - De situatie 10 mei 1940 - oktober 1942 (Simon Jonas Nijveen: tot april 1943)

	plaats	adres	kadastraal nummer	in familie- bezit sinds:	eigendom van	bewoond door	beroep
1	Borger	Hunebedstraat 14	F2184	1899	David Stern	David Stern	koopman - slager
2	Borger	Hunebedstraat 16	F2313-F2314	1889	Philippus Dalsheim	Philippus Dalsheim	slager
3	Drouwen	Hoofdstraat 21	H2648	1873	Benjamin Mozes Cohen	Benjamin Mozes Cohen	dagloner
4	Drouwen	Alinghoek 13	G1424	1873	Simon Jonas Nijveen	Simon Jonas Nijveen	koopman - slager
5	Drouwen	Markeweg 10	G1950	1924	Simon Jonas Nijveen	verhuur	
			D5579-				
6	2e Exloërmond	Zuiderdiep 358	D5747	1926	Rafel Israëls	Rafel Israëls	onderwijzer - assuradeur
7	Valthermond	Kavelingen 60	E5799	1913	Mozes Dalsheim	Mozes Dalsheim	slager
8	Valthermond	Zuiderdiep 506	E5592	1923	Daniël Lezer	Daniël Lezer	slager

Onderzoek heeft uitgewezen dat het rechtsherstel van vastgoed voor de gedupeerden lang niet altijd bevredigend was. Datajournalisten van Pointer wijdden in mei 2020, in samenwerking met het televisieprogramma De Monitor (KRO-NCRV), een uitzending aan dit onderwerp naar aanleiding van uitgebreid onderzoek in de *Verkaufsbücher*.⁶

In deze *Verkaufsbücher* werden door de bezetter de administraties van alle verkochte joodse percelen in Nederland bijgehouden. In totaal staan er ruim zeventuizend transacties in vermeld. Het Nationaal Archief heeft deze bron gedigitaliseerd en in samenwerking met het Kadaster de gegevens gekoppeld aan de data uit de basisregistratie adressen en gebouwen (BAG). Hierdoor is per gemeente in kaart gebracht waar deze panden stonden.⁷

Gemeenten

Veel gemeenten in Nederland bleken zelf niet op de hoogte te zijn van hun eigen rol in de geschiedenis met betrekking tot joods vastgoed tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Daarom hebben inmiddels veel gemeenten de wens uitgesproken een onderzoek te laten uitvoeren. In Drenthe zijn onderzoeken gepubliceerd van de gemeenten Aa en Hunze, Assen, Coevorden en Meppel. In de provincie Groningen hebben de gemeenten Eemsdelta en Pekela, Groningen en andere gemeenten en Veendam en andere gemeenten hun onderzoeksresultaten gepubliceerd.⁸

Uit de *Verkaufsbücher* blijkt dat tijdens de oorlog op het grondgebied van de voormalige gemeenten Borger en Odoorn onroerend goed van joodse eigenaren gedwongen is verkocht. Met de uitkomsten van dit onderzoek verwacht de gemeente Borger-Odoorn inzicht te krijgen in de wijze waarop in de voormalige gemeenten Borger en Odoorn is gehandeld ten aanzien van dit vastgoed tijdens en na de bezetting. In 2022 is besloten dit onderzoek te laten uitvoeren door drs. G.J. Dijkstra en H.J. Vos. In tabel 1 (bladzijde 8 en 9) wordt het joods onroerend goed en hun eigenaren in de voormalige gemeenten Borger en Odoorn vermeld. In deze tabel wordt ook per gezin het aantal personen vermeld dat is gedeporteerd en hoeveel personen de bezettingsjaren hebben overleefd.

In tabel 2 (bladzijde 9) wordt het aantal personen genoemd dat in bronnen met de denominatie 'Nederlands-Israëlietisch' wordt vermeld.

6 De 'verdwenen' Joodse huizen, 27-05-2020, zie: www.pointer.kro-ncrv.nl/terugkijken-de-verdwenen-joodse-huizen (geraadpleegd 02-05-2023).

7 Joris Heijkant, "Hier staan van Joden onteigende panden bij jou in de buurt", 22 mei 2020, www.pointer.kro-ncrv.nl/hier-staan-van-jodenontteigende-panden-bij-jou-in-de-buurt (geraadpleegd 08-09-2022).

8 Jerry Vermanen en Thomas Mulder, "Twintig gemeenten stellen onderzoek in naar geroofde Joodse woningen", 05-01-2020, www.pointer.kro-ncrv.nl/artikelen/twintig-gemeenten-stellen-onderzoek-in-naar-geroofde-joodse-woningen (geraadpleegd 21-04-2021).

percelen bouwland / weiland in eigendom	aantal joodse personen, geregistreerd in 1941	aantal joodse personen, gedeporteed in 1942-1943	aantal per- sonen uit gezin elders in Nederland	aantal per- sonen die de oorlog hebben overleefd	Tabel 2 - Inwoners met vermelding Ned. Israëlietisch		
					gemeente / jaar	Borger	Odoorn
					1860 ¹	23	3
					1878 ²	47	9
4	4	4	4	1	1896 ²	23	13
1	5	5	1	0	1941 ³	15	12
2	3	5	3	0			
15	3	2	0	0			
4					1		
	2	0	0	2			
0	5	1	0	4	2		
4	5	5	0	0	3		

1 *Cijfers 1860: Gans, Mozes Heiman, Memorboek platenatlas van de Middeleeuwen tot 1940, Baarn 1971, blz. 420.*

2 *Cijfers 1878 en 1896: Gedeputeerde Staten.*

3 *Registratie joden in 1941 in de gemeenten Borger en Odoorn.*

Borger en Odoorn in de Verkaufsbücher

Gegevens uit de *Verkaufsbücher* en het Kadaster tonen aan dat in de voormalige gemeente Borger vier geroofde woningen van joden tijdens de bezetting van eigenaar zijn veranderd. Daarnaast vond er tijdens de Duitse bezetting nog de verkoop van 26 geroofde landbouwpercelen van joodse eigenaren plaats.

In de voormalige gemeente Odoorn vond de verkoop van joods onroerend goed van twee geroofde woningen en van vier percelen geroofd bouwland/weiland plaats.

Rechtsherstel

Belangrijk om te vermelden is dat rechtsherstel onder de verantwoordelijkheid viel van de Raad voor het Rechtsherstel, een nationaal overheidsorgaan. Binnen deze raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI) verantwoordelijk voor de afwikkeling van rechtsherstel van vastgoed.

In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard, maar het rechtsherstel was een verzoeksprocedure! De joodse burgers of nabestaanden moesten voor 30 juni 1951 of in bepaalde gevallen voor juni 1955, een verzoek om teruggaaf indienen. Anders gebeurde er niets en bleef de oorlogskoper eigenaar van het onroerend goed.

De gemeenten waren hier op beleidsmatig vlak niet bij betrokken. Desondanks zijn er genoeg andere aspecten die het verdienen onderzocht te worden.

Onderzoeksvragen

In overleg met de gemeente Borger-Odoorn zijn de volgende onderzoeksvragen over de mogelijke betrokkenheid van de voormalige gemeenten Borger en Odoorn opgesteld:

- Hebben deze gemeenten aan anti-joodse maatregelen meegewerkt? Heeft in deze gemeenten registratie van joden plaatsgevonden?
- Hebben deze gemeenten meegewerkt aan de deportatie van joden?
- Hebben deze gemeenten een rol gespeeld bij de verhuur en/of verkoop van de woningen?
- Heeft er na de oorlog rechtsherstel plaatsgevonden?
- Zijn er na de oorlog belastingen geheven, terwijl joodse huiseigenaren geen toegang hadden tot hun woningen en/of in een concentratiekamp zaten dan wel al vermoord waren?
- Zijn de joodse eigenaars/bewoners na de bevrijding teruggekeerd in hun woningen?
- Hoe is het zoeken naar nabestaanden en erfgenamen na de bevrijding gedaan?

Doel en inhoud van het rapport

Het hoofddoel van dit rapport is een antwoord te geven op de onderzoeksvragen. Deze vragen worden behandeld binnen een bredere samenhang van de geschiedenis van de voormalige gemeenten Borger en Odoorn en de joodse gemeenschap tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de eerste jaren na de bevrijding. Dit is noodzakelijk om een beter inzicht te krijgen in de complexe geschiedenis van die periode en om een beeld te vormen van de verstrekkende gevolgen van de oorlog voor de joodse gemeenschappen van de voormalige gemeenten Borger en Odoorn.

De totstandkoming en de vooroorlogse geschiedenis van de joodse gemeenschap in Borger en Odoorn zullen als eerste kort aan bod komen. Daarna wordt per adres een overzicht gegeven van de bewoners en hoe zij hun onroerend goed in het verleden hebben verkregen. Vervolgens wordt per adres de registratie, de deportatie, de roof van de inboedel, de verkoop van onroerend goed (woning en percelen bouw- en weilanden), het beheer van het onroerend goed en het vermogen van de vermiste joodse families, het rechtsherstel, het zoeken naar de erfgenamen en de verkoop van de woning beschreven. Daarna wordt per adres de rol van het notariaat en de gemeente vermeld. Tot slot volgt een algemene conclusie, waarin antwoord wordt gegeven op de onderzoeksvragen. In dit rapport wordt niet uitgebreid ingegaan op de naoorlogse opvang van joodse burgers in Nederland. Wat wel benoemd mag worden is dat de opvang van joden in Nederland gebrekkig is verlopen en veel joden hun terugkomst naar Nederland en hun oude woonplaatsen als negatief hebben ervaren.⁹

De belangstelling voor en de erkenning van de geschiedenis van de joodse gemeenschap in de voormalige gemeenten Borger en Odoorn is de basis voor dit onderzoek.

De joodse gemeenschappen in de voormalige gemeenten Borger en Odoorn

De kleine joodse gemeenschap in de voormalige gemeente Borger had een eigen geschiedenis, waarin de synagoge in het joodse leven een belangrijke rol speelde. Verder had men al vanaf het begin van de 19de eeuw dankzij de welwillendheid van de Borger markegenoten een eigen begraafplaats. Opvallend is dat in deze gemeente van de joodse families Stern/Dalsheim, Naiwitter/Cohen en Naiwitter/Nijveen zich vanaf het begin van de 19de eeuw drie generaties hebben geworteld. Tijdens de bezettingstijd is alles *geariseerd*, weggevaagd ('*ausradiert*'). Zo is het na 1945 ook gebleven. Er keerde niemand terug.

In de voormalige gemeente Odoorn zijn geen opeenvolgende generaties van een joods geslacht terug te vinden. Het was steeds één generatie die gedurende langere tijd in één van de dorpen in de gemeente verbleef, zoals bijvoorbeeld het gezin van Heiman Jacobs in Odoorn in de 19de eeuw en het gezin van Louis Halberstadt van 1895 tot 1938 in Valthe. De gezinnen die in de gemeente Odoorn in 1941 woonden, Mozes Dalsheim (Valthermond), Rafel Israëls (2e Exloërmond) en Daniël Lezer (Valthermond) hadden zich hier eind 19de eeuw/begin 20ste eeuw gevestigd.

Het gezin van Daniël Lezer werd in een concentratiekamp vermoord, evenals Schoontje Israëls, de vrouw van Mozes Dalsheim. De anderen overleefden de oorlogsjaren.

Hoewel in Nederland uiteindelijk het grootste deel, circa 90 procent¹⁰, van het geroofde joodse onroerend goed terugkwam bij de rechtmatige eigenaren heeft de traagheid waarmee dit proces verliep en de moeite die de betrokkenen moesten doen geleid tot grote onvrede en teleurstelling bij de slachtoffers.¹¹

Er was sprake van administratief rechtsherstel, maar niet van moreel rechtsherstel, waarbij het om persoonlijke aandacht voor het slachtoffer ging en erkenning van diens leed.¹²

9 Lipschits, Isaac, De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland, Amsterdam 2001, 10.

10 Aalders, Gerard, Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945, Amsterdam 2001, 368-369 en zie vanaf blz. 371 een cijfermatige onderbouwing.

11 Vos, Rechtsherstel, 98.

Voet, Joop, 'Teruggave van Joodse bezittingen na oorlog traag en ontoereikend', in: Nieuw Israëlitisch Weekblad, 15 november 1985, 58-59.

12 Vos, Rechtsherstel, 30-31.

Bronnen

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van diverse bronnen, waaronder archiefmateriaal, literatuur en audiovisueel materiaal. Een gedetailleerde bronnen- en literatuurlijst is aan het einde van dit rapport opgenomen. De belangrijkste bronnen worden hier kort vermeld.

Het beginpunt van het onderzoek naar de joodse gemeenschappen van Borger en Odoorn lag bij het bestuderen van verschenen publicaties in de *Zwerfsteen*, *Spitwa(a)rk*, tijdschriften van de historische verenigingen in Borger en Odoorn en *Oorlogssporen*, een gemeenschappelijke publicatie van beide verenigingen.

Voor onderzoek naar de rol van de voormalige gemeenten Borger en Odoorn bij de roof van joods onroerend goed is voornamelijk onderzoek verricht in het archief van de gemeente Borger-Odoorn en in het Kadaster, onder andere de transportakten van verkoop. Een andere belangrijke archiefbron voor onderzoek naar het vermogen van de joden in de beide gemeenten is het archief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI) in het Nationaal Archief in Den Haag, waarin zich de persoonlijke dossiers van joodse eigenaren bevinden. Ook is in dit archief veel informatiemateriaal te vinden over de afwikkeling van rechtsherstelzaken.

Verder zijn in het Nationaal Archief de dossiers van de oorlogskopers in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) geraadpleegd. Ook zijn de verslagen van de processen tegen deze oorlogskopers in de regionale bladen via de website Delpher gelezen.

Dank

Bij het samenstellen van dit rapport hebben wij hulp gehad van de medewerkers van het archief van de gemeente Borger-Odoorn, in het bijzonder Marieke Doezé, die ervoor zorgde dat wij het gevraagde archiefmateriaal ter inzage kregen. In het Nationaal Archief in Den Haag deed Anneke Tamis onderzoek voor ons in de dossiers van de kopers van joods onroerend goed die na de oorlog zijn vervolgd. Ina Meilink maakte voor ons foto's van de huidige situatie en van Stolpersteine. Correctiewerkzaamheden werden verricht door Roelof Hoving, Benno Zwart, Hannie Vos en Albert Zijnghe.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief driekwart eeuw later moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd, denk hierbij aan de zogenaamde *Aanwijzingen* van 1938 van de regering (zie blz. 4-5).

De verordeningen van de Duitse bezetter ten opzichte van de joden missen iedere rechtsgrond. Medewerking aan de uitvoering van deze verordeningen, met name ten aanzien van het registreren en deporteren van joden, was op grond van de *Aanwijzingen* niet toegestaan. En toch gebeurde het.

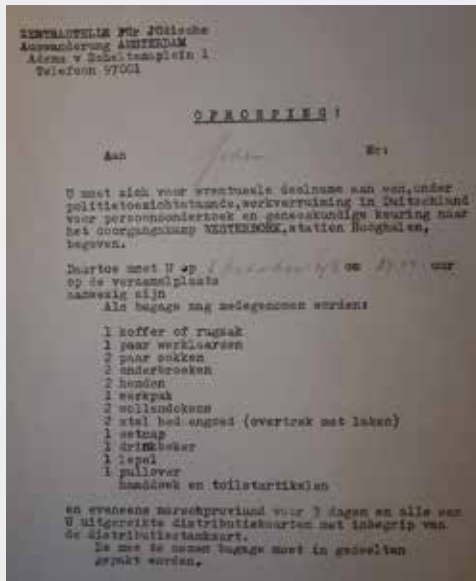
De onderzoeksopdracht naar ontrecting, 'roof' en rechtsherstel lijkt de aanzet te zijn voor moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun samenhang te plaatsen.

Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zo maar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.¹³

13 Zie: https://www.ru.nl/sites/default/files/2023-08/rapport_joodse_onteigeningen_zaanstad.pdf, blz. 9.

2 oktober 1942

Op de avond van 2 oktober 1942 telefoneerde burgemeester J. van Roijen van de gemeente Odoorn om 20.00 uur met C.J. Honders, adjudant bij de marechaussee en chef van de gestationeerde marechaussees in de gemeente Odoorn. Honders moest zijn mannen opdracht geven om die avond naar Valthermond te gaan om daar het gezin Dalsheim te arresteren. Hij zou de gemeentepolitie opdracht geven om het gezin Lezer op te pakken. Beide gezinnen zouden vervolgens met een vrachtwagen van Fidder naar Durchgangslager Westerbork worden gebracht. Zo kregen acht mannen van de gemeentepolitie en de marechaussee opdracht om de 'joden te arresteren'. In hun naoorlogse verantwoording schreven Van Roijen en Honders over 'de arrestaties van de jodenvrouwen en kinderen'. Van Roijen en Honders volgden de opdracht van de Duitse bezetter op, hoewel er geen enkele rechtsgrond was om dat te doen. De mannen van de politie en de marechaussee zagen het oppakken van de joodse burgers als een dienstbevel van hun superieur dat men moest uitvoeren. Voor hen was het een 'arrestatie'.

Het moest allemaal 'die nacht', 2 op 3 oktober 1942, gebeuren, aldus Van Roijen.

De marechaussees De Boer, Stijkel en Verbaan kregen van Honders de opdracht, toen zij gezamenlijk in hun werkruimte zaten. De Boer en Stijkel moesten naar Dalsheim gaan; Verbaan naar de woning van Lezer. Verbaan ging daarop naar zijn woning om zijn fiets op te halen. Hij vertelde zijn vrouw wat er ging gebeuren, waarna zij besloot met hem mee te gaan uit medelijden met de kleine kinderen in het gezin Lezer. Toen Verbaan en zijn vrouw een half uur later bij Hendelina Lezer-Bloemendal in huis kwamen, raakte Hendelina zeer geëmotioneerd. Zij was niet te kalmeren, waarna Verbaan huisarts De Groot waarschuwde. Ongetwijfeld heeft de huisarts haar een kalmeringsmiddel gegeven.

Verbaan liet zijn vrouw in de woning achter. Op dat moment waren de gemeentelijke politiemannen J. Bralts en Egbert Zikken nog niet bij de woning van Lezer aangekomen.

Verbaan ging daarop op weg naar de woning van de familie Dalsheim, eveneens tien minuten fietsen. In de woning van Dalsheim smeekte Schoontje Dalsheim-Israëls politiemann Pals en de marechaussees, De Boer, Stijkel en Verbaan, om haar gehandicapte dochter Frieda niet mee te nemen. Verbaan bracht Frieda toen naar de pastorie van een dominee in Musselkanaal, ongeveer tien minuten fietsen.

Toen hij een half uur later bij de woning van Dalsheim kwam, stond daar de vrachtwagen van Fidder. Met hulp van de politiemannen en marechaussees stapte Schoontje in de vrachtwagen. Vervolgens werden Hendelina Lezer-Bloemendal en haar kinderen Jozefien, Telsiena en Jozef opgehaald, waarna de vrachtwagen naar Durchgangslager Westerbork reed.

De volgende morgen, 3 oktober 1942, deelde Honders burgemeester Van Roijen telefonisch mee, wat de marechaussee overeenkomstig zijn opdracht had gedaan. Hij meldde welke joden waren 'gearresteerd', maar zou niet hebben verteld dat Frieda Dalsheim door Verbaan naar een onderduikadres was gebracht. Zij overleefde de oorlog.

Op 12 oktober 1942 werd het gezin Lezer op transport naar Oost-Europa geplaatst. Op 15 oktober 1942 kwamen zij in Auschwitz aan, waar Hendelina Lezer-Bloemendal en haar kinderen Jozefien, Telsiena en Jozef bij aankomst werden vermoord. Daniël Lezer werd op transport naar een werkkamp in Midden-Europa gesteld. Hij zou op 31 december 1944 zijn vermoord of aan ontberingen zijn gestorven. Schoontje Dalsheim-Israëls werd op 9 oktober 1942 op transport gesteld. Bij aankomst in Auschwitz op 12 oktober 1942 werd zij daar vermoord.

Uit: Archief Historische Vereniging Carspel Oderen, Privé-stukken P.D. Verbaan, rapport adjudant C.J. Honders, Dwingeloo, 28 juli 1945. Gericht aan 'Provinciale Advies Commissie voor zuivering van Burgemeester, Provinciale, Gemeente en Rijkswaterstaatambtenaren in Drenthe'. Documenten 10 en 11.

Joden in de voormalige gemeenten Borger en Odoorn

Tot in de 18de eeuw vestigden zich nauwelijks joden in het gewest Drenthe.¹ Zij waren tot deze tijd afhankelijk van toestemming van plaatselijke bestuurders. In 1782 vaardigden Drost en Gedeputeerden van Drenthe een besluit uit waarin werd bepaald dat zich in ieder kerspel drie joodse gezinnen mochten vestigen. Dit besluit gold niet voor kerspelen die al een verordening hadden op het toelaten van joden in hun kerspel.²

In de tweede helft van de 18de eeuw trokken vele joden uit Oost-Europa via het Duitse Rijk naar de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Het waren over het algemeen arme handels- en ambachtslieden, die Jiddisch spraken, een mengelmoes van Duits en Hebreeuws. Een aantal van hen kwam in Drenthe terecht, waar toen in plaatsen als Meppel, Hogeveen en Coevorden al joodse gemeenten bestonden.

Ook in het vinden van middelen van bestaan hadden de joden te maken met beperkingen. Aangezien het voor hen moeilijk was om land te verkrijgen, was het beroep van landbouwer niet voor hen weggelegd. Een enkele jood had wat klein bezit aan land of huurde dit en had wat vee, waardoor hij aan het einde van de 18de eeuw als 'keuter-koopman' in het haardstedenregister werd aangeslagen. Slager, vilder en koopman waren beroepen die veel door joden werden uitgeoefend. Het beroep van vilder oefende een Drentse zandboer liever niet uit.

Met de Franse tijd kwam er een einde aan deze situatie. In 1796 werden de joden in de Bataafse Republiek (Nederland) als staatsburger gelijkgesteld met allen die in de voormalige Republiek woonden. Zij kregen dezelfde burgerrechten. Zij konden zich nu vestigen waar ze wilden.

De eerste joden in de gemeente Borger

Vanuit Oost-Groningen vestigden de eerste joden zich op het einde van de 18de eeuw in het kerspel Borger. Zij verbleven in het Drouwener Moeras. Uit de geboorteplaatsen van hun kinderen valt af te leiden dat zij zich later vestigden in de dorpen van het kerspel Borger. Deze joden kwamen allen uit Duitsland (Fürth, Bamberg, Neuwied).

Zwervende joden

Regelmatig werden zwervende joden in de Landschap opgepakt en vaak teruggebracht, vanwaar ze kwamen. In een publicatie welke de keurvorstelijke regering van Keulen liet uitgaan, wordt onder meer gezegd dat rondtrekkende joden en waarschijnlijk ook zwervers, *'die binnen deze Provincie niet met de woon zijn geseten, sullen gehouden worden te blijven op de gemeente of 's Heeren wegen; sonder daarvan te mogen afwijken, nog sig ten platten lande te mogen ophouden of vernaghten, enz.'* Als beroepen van deze zwervers worden genoemd: *'pakkedragers, goochelaars, liedjeszangers, quaksalvers, breukmeesters, kramers van kleynigheden, hairkopers, handelaars in oude kleederen en andere'*.³

1 Baas, T., 'De voormalige joodse gemeenschap in Borger', in: De Zwerfsteen, 1987-04, blz. 23-44.
Hulst, F.J., Alle jeuden fietsen; een eerste geschiedenis over de joodse bevolkingsgroep in Drenthe van 1700 tot 1942, aan de hand van de begrippen opkomst, integratie, welstand en verval: voor de 19e eeuw gespecificeerd naar de joodse gemeenten van Sleen en Emmen, Groningen 1987.

Bosma, C. 'De joodse gemeenschap in Borger', De Zwerfsteen, 2020-02, blz. 11, 14-15.

Boven, P. van, Drouwen, Bronneger, Bronnegerveen, van toen tot nu, Drouwen 1987, blz. 73-76.

2 Drents Archief (DA), Resoluties Drost en Gedeputeerden, deel. XXV, 16 v., d.d. 20.11.1782.

3 Boven, Drouwen, blz. 73.

In het boerderijtje bij 1 woonde de familie Nijstad en was de synagoge van 1804 tot 1847 gevestigd. Adres 2024: Drouwen, Alinghoek 6. (Collectie Jan Eising)

Drouwen in 1832. De boerderij (1) is van de familie Nijstad. Hierin was de synagoge gevestigd van 1804 tot 1847. (Uit: Boven, Drouwen, blz. 34)

De eerste gezinnen

Het gezin van Marcus Davids woonde van 1791 tot 1800 in Buinen. Het kerspelbestuur van Borger hield zich overigens niet aan de resolutie van 1782. In 1797 woonden er minstens vier joodse gezinnen in het kerspel Borger.⁴

Joël Meijer (Nijstad) had zich met zijn gezin in Drouwen tussen 1794 en 1797 gevestigd, waar hij bij boer Jan Klaaszen inwoonde. Daarvoor woonde hij in Odoorn. Op 8 oktober 1799 meldde Harm Kemfer uit Drouwen aan de schulte van Borger, dat hij 'uit de hand hadde verkogt aan Joël Meijer tot Drouwen zijn huis en hof staande tot Drouwen met een lienstukkje voor een som van f. 275,00'.⁵ Zoals veel joden vonden de Nijstads een bestaan in de handel. Daarnaast was Joël slager en veekoper. Dit huis stond op het huidige adres Alinghoek 6.

Joël Meijer stierf in 1807 en zijn vrouw Betje Simons in 1846. Hun oudste zoon Meijer Joël huwde in 1820 met Aaltien Godschalk; zij vertrokken naar Assen. Daarvoor had Meijer Joël met zijn moeder een winkel in linnen en bontgoed, terwijl hij verder veekoopman was. Zijn broer Hartog Joël Nijstad huwde in 1823 met Aaltje Abraham van der Horst. Zij gingen naar Smilde. De jongste dochter Rijke Joël Nijstad trouwde in 1821 met Benjamin Lazarus Wolf uit Oude Pekela. Zij bleven in Drouwen wonen en ze namen de oudere zuster van Rijke bij hen in huis. Deze zuster 'Leene' was niet in staat om voor zichzelf te zorgen, omdat ze 'onnoozel is en ene lamme hand heeft'.

Joseph Joël Nijstad, de jongste zoon, woonde vanaf 1838 samen met Sophie Dongsma. Omstreeks 1845 woonde hij in Stadskanaal. Na het overlijden van zijn moeder in 1846 kwam hij terug naar Drouwen. Zijn negotie bestond uit bontgoed, doeken, bijenwerk (was en honing) en vodden. Tot 1849 woonde hij in Drouwen.⁶

Het aantal joden dat zich in het kerspel Borger vestigde, bleef aanvankelijk gering. Van een echte joodse gemeenschap was pas sprake in 1804. In dat jaar werd er een huissynagoge in Drouwen gesticht waarmee de basis werd gelegd voor een joodse gemeenschap.

De synagoge

Op 9 juli 1804 werd de stichtingsakte van de synagoge door schulte Alingh overgeschreven en geregistreerd.⁷ In het huis van Joël Meijer aan de Alinghoek 6 werd deze synagoge gevestigd. Blijkbaar was het te klein om alle gelovigen te herbergen, want in de stichtingsakte verplichtte Joël Meijer zich om op eigen kosten de synagoge breder te maken. Hij verhuurde voor f. 9,00 per jaar aan de

4 DA, kerspelarchief Borger, nummer 4.

5 DA, Oude Staten Archieven, nummer 1786.

6 Boven, Drouwen, blz. 73-74.

7 DA, Schultegerechten, nummer 300.

Tekst op een gevelsteen welke boven de ingang van de synagoge in de Koesteeg was bevestigd. (Uit: Boven, Drouwen, blz. 34)

Tussen de adressen Koesteeg 1 (links) en 3 (rechts) stond vroeger de synagoge. Nu staat op dit erf de woning met het adres Koesteeg 1A (midden). (Foto: Ina Meilink, 2023)

joodse gemeenschap een ruimte voor synagogediensten onder de voorwaarde dat deze bij hem zouden blijven, zolang hij en zijn zonen zouden leven.

Joël Meijer moet een vroom man zijn geweest met een gedegen kennis van de joodse godsdienst, want behalve rabbi was hij ook voorzanger van de nieuwe gemeente. Dat de joodse gemeente nog erg klein was blijkt uit het feit dat slechts vier mannen de stichtingsakte ondertekenden namelijk, Joël Meijer, Mozes Jacobs, Jacob Samuels en Abraham Mozes.

Over deze synagoge is weinig bekend. Nadat in 1846 Betje Simons, de vrouw van Joël Meijer, overleed werd de woning door haar zoon Joseph Joël Nijstad op 16 november 1847 aan Lucas Bruins te Drouwen verkocht. Blijkbaar deed het huis voor die datum nog dienst als synagoge want de burgemeester van Borger meldt op 17 november 1847 aan de officier van justitie dat Daniël de Lange en David Samson Gottfriedt de Thora-rollen uit het huis van Joël Joseph Nijstad hebben ontvreemd.⁸

Tussen 1847 en 1864 werden de synagogediensten bij Benjamin Naiwitter in Drouwen gehouden (huidig adres: Hoofdstraat 21, Drouwen). Vanaf 1864 vonden deze bijeenkomsten plaats in het huis van de familie Boekbinder te Borger (hoek Kruisstraat 2A/Hoofdstraat 18B). Op 29 september 1885 was er een brand in Borger, waarbij zes woningen afbrandden. Deze brand begon in de woning van Boekbinder. Omdat in dit huis al een tijdlang synagogediensten werden gehouden moest men uitzien naar een andere synagoge. Er werd besloten om een synagoge te bouwen en het duurde niet lang voor deze in gebruik kon worden genomen. De aanbesteding van de bouw vond plaats op 5 juni 1887.⁹ Op 2 september 1887 werd om 11.00 uur de nieuwe synagoge aan de Koesteeg plechtig ingewijd.

Door het vertrek van een aantal joodse families aan het einde van de vorige eeuw naar plaatsen als Emmen, Groningen en Assen, waar men dacht een beter bestaan te kunnen opbouwen, werd de joodse gemeenschap in Borger steeds kleiner. In het begin van de 20ste eeuw was er weliswaar sprake van een kleine groei¹⁰, maar in het begin van de twintiger jaren van de vorige eeuw woonden er nog slechts zeventien joden in de gemeente Borger. Dit aantal was te klein om synagogediensten te kunnen houden. De synagoge werd verkocht en diende nog enige jaren als schuurtje in Buinen. Het gebouw vond een triest einde op de vuilnisbelt aan de Voorbosweg in Buinen.¹¹

Het enige dat nog van de synagoge rest is de gevelsteen die boven de ingang was gemetseld. De steen was eigendom van Jaap Stel. Onderhandelingen in het verleden met de gemeente om de steen

8 GAB, Missieve protocollen 1847.

9 Provinciale Drentsche en Asser Courant (PDAC), 06-06-1887.

In 2025 verschijnt in *De Zwerfsteen*, tijdschrift Stichting Harm Tiesing, Borger, een artikel van Gerben Dijkstra en Henk Vos over deze brand.

10 Nieuw Israëlitisch Weekblad (NIW), 17-07-1908.

11 Mondelinge mededeling van de heer Berend Mensing (†) te Borger.

een passende bestemming te geven hebben geen resultaat opgeleverd. In 2022 is de steen door Jaap Stel uit Borger aan het Herinneringscentrum Kamp Westerbork geschonken.¹²

De begraafplaats

In het begin van de 19de eeuw was er bij Borger al een joodse begraafplaats. Dankzij een vermelding uit 1839 is de toenmalige situering van de begraafplaats bekend: *'De Israëlitische begraafplaats bevindt zich in het veld ten Noordoosten van Borger. De grond is aan de joden afgestaan en behoort thans uitsluitend en alleen aan de joodse gemeente. De begraafplaats bevindt zich op meer dan 35 ellen van de kom van de gemeente. De joodse begraafplaats is omgeven door een wal.'*¹³

Uit deze beschrijving blijkt dat deze begraafplaats dezelfde moet zijn als de nog bestaande aan de Marslandenweg. Tot 1926 was deze begraafplaats nog eigendom van de boermarkte van Borger. In dat jaar werd het perceel, F2111, aan de Nederlandsch Israëlitische Gemeente in Assen overgedragen. In 1907 werd de begraafplaats opgeknapt. Vermoedelijk is op de wal rond de begraafplaats toen een beukenhaag geplaatst. Deze is echter doorgeschoten, zodat de begraafplaats nu omgeven is door fraaie beukenbomen die met hun prachtige bladerkroon een dak vormen.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de voormalige gemeente Borger het onderhoud van de begraafplaats op zich genomen.

1

2

3

4

Vanaf linksboven naar rechtsbeneden: (1) De ingang van de begraafplaats aan de Marslandenweg. (2) Zandverhogingen met mos begroeid markeren graven. (3) Grafmonumenten. (4) Het bladerdak van de begraafplaats. (Foto's Ina Meilink, 2023)

¹² <https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/14734052/gevelsteen-van-synagoge-in-borger-verhuist-van-huiskamer-naar-herinneringscentrum>.

¹³ GAB, Missieve protocollen 1839.

Beroepen

De meeste joden hadden meer dan één beroep. Marcus Davids uit Buinen was behalve vilder ook handelaar in textiel. Joël Meijer uit Drouwen was slager/veehandelaar, maar had thuis ook een winkeltje waar men textiel en levensmiddelen kon kopen. Naast veel voorkomende handel in vee en textiel handelden joden ook in honing en bijenwas, botten en vodden.

Van Benjamin Lazarus Wolf is bekend dat hij de reuzel van een geslacht varken opkocht om dit weer te verkopen aan molenaars die er de assen van hun molens mee smeerden.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleef de beroepsstructuur onder de joden in Borger intact. Van de zeventien joden die er in begin 1940 in Borger en Drouwen woonden waren er twee slager en één veehandelaar. De rest oefende geen beroep uit.¹⁴

Welstand

De zogenaamde hoofdelijke omslag geeft meer inzicht in de welstand van joodse gezinnen in de voormalige gemeente Borger. Deze gemeentelijke belasting werd vanaf het midden van de 19de eeuw tot 1925 geheven. De aanslag was op het geschatte inkomen van de belastingplichtige gebaseerd. Deze bron kan als graadmeter voor eventuele armoede of welstand van bepaalde bevolkingsgroepen worden gebruikt.

In 1855 werden 504 personen voor de hoofdelijke omslag in zeventien klassen aangeslagen. Degenen die in de 1ste klasse werden aangeslagen betaalden het meest, namelijk f. 63,00. Zij die in de 17de en laagste klasse waren aangeslagen betaalden het minst, f. 0,45. Alle vier joodse gezinnen die in 1855 werden aangeslagen vinden we terug in de 17de klasse. Hieruit blijkt dat zij tot de grote groep mensen behoorden die op het laagste inkomensniveau in de gemeente Borger zaten. Bijna de helft van de aangeslagenen vinden we terug in de 17de klasse (188 personen).¹⁵

De hoofdelijke omslag over 1895 geeft een iets ander beeld. Er waren nu 31 klassen waarvoor de belastingplichtigen konden worden aangeslagen. De laagste klasse was klasse 2, omdat er geen belastingplichtigen waren die men voor klasse 1 kon aanslaan. In totaal werden 895 personen aangeslagen onder wie zes joden. Vier joden werden in respectievelijk klasse 2 (f. 200,00), klasse 4 (f. 250,00), klasse 6 (f. 300,00) en klasse 8 (f. 350,00) aangeslagen. Het geschatte jaarinkomen staat tussen haakjes. Ruim 50% van alle belastingplichtigen werd in de klassen 1 t/m 8 aangeslagen. Deze vier joodse aangeslagenen behoorden tot de grote groep mensen die van een minimaal inkomen moesten rondkomen. De overige twee aangeslagen joden treffen we aan in klasse 16 (f. 700,00) en klasse 21 (f. 1.100,00). Zij behoorden tot een kleine groep die veel meer dan 'modaal' verdienden. Het gaat hier om Hartog en Salomon Boekbinder die in 1897 het meeste van hun onroerend goed in Borger verkochten en naar Assen verhuisden.¹⁶

Enkele families in de voormalige gemeente Borger

De familie Stern (Hunebedstraat 14)

In 1899 kocht David Stern (1862-1942) de woning op het adres Hunebedstraat 14. Hij was in 1896 met Saartje Gottfriedt (1873-1936) gehuwd. Hij was bij zijn ouders in Drouwen en in Borger (Hunebedstraat 16) opgegroeid. Na aankoop van de woning liet hij deze meteen slopen en bouwde hij op het perceel een nieuwe woning.

Zijn moeder, Froukje (Vrougien) Gottfriedt (1827-1917), en zijn broer Philip (1858-1925) en zuster Jacoba (1868-1913) woonden op het einde van de 19de eeuw op het adres Hunebedstraat 16. Het echtpaar David Stern en Saartje Gottfriedt kreeg twaalf kinderen. Vijf van hen overleden op jonge leeftijd. Zes van hen en een levenspartner werden in een concentratiekamp vermoord. Eén dochter, Betje Stern (1904-na 1992) overleefde de oorlog. Ook een getrouwd kleinkind werd met haar man en haar vier kinderen in concentratiekampen vermoord.

14 Baas, *'De voormalige joodse gemeente'*, blz. 31.

15 GAB, *Kohier Hoofdelijke Omslag 1855*.

16 *Ibidem*, 1895.

Hartog Boekbinder, *kadaster, legger 3188*; Salomon Boekbinder, *kadaster, legger 3276*.

David Stern had in Borger eerst een pottenwinkel en vervolgens een slagerij. In de slagerij werkten zijn zonen Emanuel (1897-1943) en Maurits (1912-1945) en zijn dochter Frouwkje (1902-1942) mee.¹⁷

De familie Stern - Dalsheim (A143 - Hunebedstraat 16)

Manuël (Mendel) Philip Stern (1828-1888) vestigde zich na zijn huwelijk met Froukje (Vrougien) Gottfriedt (1827-1917) in Drouwen. Tussen 1868 en 1888 verhuisden zij naar het adres Hunebedstraat 16 in Borger. Zij huurden woningen en hadden geen onroerend goed.

Tussen 1903 en 1908 kwam Frouwkje Stern (1892-1942), dochter van Betje Stern (1865-1935), bij haar oma, Froukje (Vrougien) Gottfriedt (1827-1917), oom Philip (1858-1925) en tante Jacoba (1868-1913) in Borger wonen. Hier leerde zij Philippus Dalsheim (1894-1943) kennen met wie zij op 16 mei 1922 in Borger huwde. Op dat moment waren haar oma (in 1917) en tante Jacoba (in 1913) al overleden. Na het overlijden van haar oom Philip (in 1925) bleven Philippus Dalsheim en Frouwkje Stern in de woning op het adres Hunebedstraat 16 wonen.¹⁸

De familie Naiwitter (Hoofdstraat 21)

Tussen 1807 en 1810 heeft Jacob Salomon Naiwitter (geboren voor 1780) zich in Drouwenerveen gevestigd. Hij ging later in Drouwen wonen. Hij was geboren in Neuwied, een plaats ten noorden van Koblenz. Zijn achternaam is dus een verbastering van Neuwieder. Hij was getrouwd met Vrouke Mozes Nijveen (ook bekend als Frouke Mozes, Vrouwe Mozes) (Gasselternijveen, ca. 1777 - Martenshoek, 06-11-1855, dochter van Mozes Nijveen en Roosje Salomons). Zij kregen zeven kinderen.

Hun oudste zoon, Benjamin Jacobs Naiwitter (1800-1893) was in het bezit van het IJzeren Kruis, omdat hij had meegedaan aan de Tiendaagse Veldtocht in 1831. Verder speelde hij geruime tijd een rol in het godsdienstig leven van de joodse gemeenschap in Borger. Hij was gehuwd met Marchien de Groot (1804-1872). Samen kregen ze zeven kinderen. Van hun kinderen zijn Jacob (1836-1904) en Gonna (1842/1843-1908) tot hun dood in Drouwen blijven wonen. Hun dochter Froukje (1841-1925) was gehuwd met Mozes David Cohen (1841-1913). Zij waren de ouders van Benjamin Mozes Cohen (1874-1942). Ook zij woonden op het adres Hoofdstraat 21, Drouwen.

Een broer van Benjamin Jacobs, Mozes Jacobs Naiwitter (1817-1867) woonde in Drouwen (Alinghoek 13). Hij was getrouwd met Hendel Bollegraaf (1835-1894). Een dochter uit dit huwelijk trouwde later met Simon Jonas Nijveen (1858-1943). Na het overlijden van Mozes Jacobs trouwde zijn jongste broer, Arent Jacobs (1822-1891) in 1868 met zijn schoonzuster, de weduwe Hendel Bollegraaf. De overige kinderen gingen elders in Nederland wonen.

De Naiwitters waren kooplieden. Ze handelden in vee, maar ook in textiel. Uit de lijst van schaapherder Jan Holt uit de jaren 1893 en 1894 blijkt dat Benjamin Naiwitter in 1893 vier schapen had en dat J. Naiwitter (vermoedelijk Arent Jacobs) in 1894 er vijf had.¹⁹

Het gezin Cohen (Hoofdstraat 21)

Het gezin Cohen woonde op het adres Hoofdstraat 21 in Drouwen. In de volksmond stond dit huis bekend als het 'Jeud'nhoes'. Benjamin Mozes Cohen (1874-1942) was gehuwd met Naatje Korper (1886-1942) uit Amsterdam. Op de Dam in Amsterdam stond vroeger een standbeeld dat 'Naatje' heette. De Drouwener jeugd had een spotrijmpje gemaakt op Naatje: 'Naatje van de Dam, heeft geen onderbroek meer an.' Als Naatje dit hoorde stuurde ze de hond achter de spotters aan.

Het gezin was erg arm. Af en toe kreeg Naatje wel eens afdankertjes voor de kinderen. Ze was er zo blij mee dat ze na verloop van tijd bij de gever langskwam met de kinderen die de ontvangen kleding droegen om te laten zien hoe leuk ze er uitzagen.

17 Bijlage 1, David Stern, Borger, Hunebedstraat 14.

18 Bijlage 2, Philippus Dalsheim, Borger, Hunebedstraat 16.
GAB, Bevolkingsregister.

19 Bijlage 3, Benjamin Mozes Cohen, Drouwen, Hoofdstraat 21.
Boven, Drouwen, blz. 74.

Het echtpaar Cohen had een tweeling, Vroukje (1920-1942) en Koosje (1920-1942) die zwakbegaafd waren. Zij groeiden op in de S.A. Rudelsheimstichting in Hilversum, een internaat voor verstandelijk beperkte joodse kinderen. Toen zij 21 jaar oud waren, kwamen zij terug in Borger. 'Aol Ben,' zoals Benjamin Cohen in Drouwen en omgeving werd genoemd, was lichamelijk erg zwak. In het najaar verdiende hij wat met aardappelenkrabben, maar hij was lang zo snel niet als andere krabbers. Zijn vrouw liep met negotie langs de huizen. Tegen Pasen bracht ze paasbroden rond, de zogenaamde matses. In ruil hiervoor kreeg ze eieren. Ook de familie Boekbinder steunde het gezin Cohen, zowel met geld als met goederen.

Hun dochter Mina Cohen (1921-1942) was eind 1938 naar Amsterdam vertrokken, waar zij met Meijer Bloemendaal (1914-1941) huwde. Hun jongste dochter Diena (1925-1942) woonde bij haar ouders.²⁰

De familie Nijveen (Alinghoek 13)

Simon Jonas Nijveen (1858-1943) was eerst gehuwd met Frouwtje Neuwitter/Naiwitter (1861-1901) en na haar overlijden met Eva Leezer (1866-1941). In Borger en omgeving stond Nijveen bekend als 'Aol Jonas'. Hij was slager en koopman. Hij handelde erg veel in Buinen, zodat men wel eens gekscherend zei: "As Buun'n niet bestun, was Aol Jonas niet op de wereld." Hij was ook vilder en werd bij het villen van een dood beest vaak geholpen door zijn dochter Rosa (1891-1943). Zij was geestelijk niet helemaal in orde. Zij liep met negotie langs de huizen en verdiende in de herfst geld met het rooien van aardappelen. In één opzicht had Rosa een fenomenaal geheugen. Zij wist van alle mensen in Buinen en Drouwen de verjaardagsdatum.

Henderika (1888-1942), de zuster van Rosa, vertrok in 1910 naar Den Haag waar zij een betrekking in de huishouding kreeg bij een rijke familie. Zij trouwde hier met de weduwnaar Sander Meijers (1884-1942).

Toen Duitsland op 5 mei 1940 Nederland binnenviel, kwam Aol Jonas door emoties overmand café Polling in Borger uitstropelen. Hij was nauwelijks nog in staat om te lopen, zodat Gezinus de Jonge hem naar huis heeft gebracht. De bange voorgevoelens van Aol Jonas bleken helaas maar al te waar te zijn.²¹

Rosa Nijveen met haar geiten

²⁰ Bijlage 3, Benjamin Mozes Cohen, Drouwen, Hoofdstraat 21. Mondelinge mededelingen van dhr. Gezinus de Jonge te Borger.

²¹ Bijlage 4, Simon Jonas Nijveen, Drouwen, Alinghoek 13. Mondelinge mededelingen van dhr. Gezinus de Jonge te Borger.

Verval van de joodse gemeenschap

De joden in de voormalige gemeente Borger behielden hun eigen identiteit. Men woonde synagogediensten bij, begroef de doden op een eigen begraafplaats en joodse kinderen kregen joods onderwijs buiten de normale schooluren om. Hoewel de joodse bevolkingsgroep werd opgenomen in de plattelandssamenleving bleven ze vasthouden aan hun joodse tradities.

Langzaam maar zeker werden de verschillen tussen joden en niet-joden kleiner. Joden spraken dialect en droegen de lokale klederdracht. Ook raakten ze steeds meer betrokken bij het sociale en culturele leven in de gemeente Borger. Hartog Boekbinder haalde in 1888 met Lucas van Dijk namens de boermarke het schepersloon op bij de boeren. Froukje en Mendel Stern waren jarenlang gewaardeerde toneelspelers van de Rederijkers en Aron Gottfriedt was enige jaren spelend lid van de korfbalclub Advendo.

In 1920 werd Philip Stern gekozen tot lid van de landbouwvereniging Borger e.o. terwijl Aron Samson Gottfriedt enige jaren voorzitter van de Handelsvereniging was.

Het verval van de joodse gemeenschap begon reeds aan het einde van de 19de eeuw. Steeds meer joodse gezinnen verlieten de gemeente Borger om in plaatsen als Emmen, Assen en Groningen een nieuw bestaan op te bouwen. Ook werden er steeds minder joodse kinderen geboren. Het aantal joden in de gemeente liep dan ook sterk terug.

Toen in de twintiger jaren van de 20ste eeuw de synagoge werd verkocht, verviel de basis voor een religieus gemeenschapsleven. Steeds meer joden namen afstand van joodse tradities. De joden verloren hun eigen identiteit. Toen in 1942 een joodse familie naar kamp Westerbork werd vervoerd zei een dorpsbewoner: "Goh, bint dat jeud'n?" Treffender kan de assimilatie van de joden in de gemeente Borger niet worden verwoord.²²

Enkele families in de voormalige gemeente Odoorn

In de voormalige gemeente Odoorn zijn geen opeenvolgende generaties van een joods geslacht terug te vinden. Het was steeds één generatie die gedurende langere tijd in één van de dorpen in de gemeente verbleef, zoals bijvoorbeeld het gezin van Heiman Jacobs in Odoorn in de 19de eeuw en het gezin van Louis Halberstadt van 1895 tot 1938 in Valthe.

De gezinnen die in de gemeente Odoorn in 1941 woonden, Mozes Dalsheim (Valthermond), Rafel Israëls (2e Exloërmond) en Daniël Lezer (Valthermond) hadden zich hier eind 19de eeuw/begin 20ste eeuw gevestigd.

22 Baas, *De voormalige joodse gemeente*, blz. 35-36.

Anti-joodse maatregelen in de voormalige gemeenten Borger en Odoorn

Op 5 mei 1940 vielen Duitse troepen ons land binnen. Voor veel Nederlandse joden was dit het begin van hun einde. In de gemeente Borger woonden toen nog zeventien mensen van ‘geheel of gedeeltelijken joodschen bloede’. In de gemeente Odoorn woonden destijds twaalf mensen van ‘geheel of gedeeltelijken joodschen bloede’.

In de eerste periode van de bezetting vanaf mei 1940 tot begin 1941 was het beleid van de bezetter gericht op verzoening en verbroedering met het Nederlandse volk. Het maatschappelijk leven ging zoveel mogelijk op de oude voet verder. Ook joden konden aanvankelijk nog hun gang gaan, al kwamen in de loop van 1940 de eerste beperkende maatregelen, zoals een verbod op slachten volgens de joodse spijswetten en een verbod op publicatie van joodse weekbladen.¹

Joden mochten vanaf september 1940 niet meer worden aangenomen in overheidsdienst en twee maanden later werd bekend gemaakt dat alle joden in overheidsdienst ontslagen zouden worden, omdat zij niet konden voldoen aan de Ariërverklaring die alle ambtenaren moesten ondertekenen. Naast deze antisemitische wetgeving werden joden ook in veel plaatsen slachtoffer van intimidatie en vandalisme. Vanaf augustus 1940 werden ruiten van joodse winkels ingegooid of beklad en werden vernielingen aangericht op joodse begraafplaatsen. Ook werden joden openlijk uitgescholden en bedreigd en kregen bijvoorbeeld te horen dat ze niet op straat mochten komen. Dit soort kwalijke incidenten kwamen in de voormalige gemeenten Borger en Odoorn niet voor.

VO 6/1941

Op 10 januari 1941 verscheen de verordening no. 6/1941 van rijkscommissaris Seyss-Inquart, waarin alle joodse inwoners van Nederland verplicht werden om zich te laten registreren bij het bevolkingsregister. In artikel 9 was opgenomen dat de kosten hiervoor f. 1,00 waren en dat deze door de joodse aanvrager moest worden betaald. De helft van dit bedrag mocht de gemeente houden, de andere helft moest aan de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters in Den Haag worden afgedragen.² Joden moesten een vragenlijst invullen en deze inleveren bij de gemeente.

Tegen betaling van legeskosten kregen ze vervolgens een aanmeldingsbewijs. Vrijwel alle joden lieten zich registreren en in de voormalige gemeenten Borger en Odoorn was dat niet anders. In de voormalige gemeente Borger lieten zeventien joden zich registreren en in de voormalige gemeente Odoorn lieten elf joden zich registreren (zie afbeeldingen bladzijde 22). In beide gemeenten

1 *Op verschillende websites worden de anti-joodse maatregelen in chronologische volgorde gepubliceerd. Enkele voorbeelden daarvan zijn:*

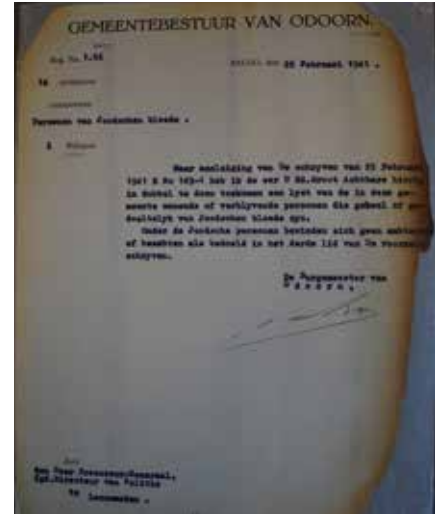
https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_gebeurtenissen_tijdens_de_Tweede_Wereldoorlog:_Jodenvervolging_en_concentratiekampen;

<https://www.museumalkmaar40-45.nl/alkmaar-in-wo2/jodenvervolging/anti-joodse-maatregelen>;
<https://www.dodenherdenking-beek.nl/documents/PDF/Documentatiecentrum-refere/Anti-joodse-maatregelen-1940.pdf>.

2 *<https://www.tracesofwar.nl/articles/2465/Verordeningenblad-voor-bezet-Nederland-1941-II-13-01-1941.htm> GAB 041, zie document van 19 januari 1942.*

In de brieven van de burgemeesters van Borger en Odoorn van 26 februari 1941 melden zij in de bijlage de namen van joodse inwoners in hun gemeente en schrijven zij dat er in hun gemeenten geen joodse ambtenaren zijn.
(Links: GAB, 041. Rechts: GAO, 047.)

GEMEENTE BORGER.

Staat van over het tijdvak 15 Feb. 1941 t/m 28 Feb. 1941 omtrentige, verschaft bij voor de uitrukking van aanmeldingsbewijzen ingevolge de verordening 1941, betreffende aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodse afkomst.

Datum	Naam	Nummer der kwintale	Bedrag	Aantekeningen
15-2-41	S.J. Ruyven	1	f 3,-	
17-2-41	B.W. Cohen	2	" 3,-	
17-2-41	F. Dalheim	3	" 4,-	
16-2-41	H. Stern	4	" 4,-	
20-2-41	H. Bass, echtg. v. A.G. Dobben	5	" 1,-	
	TOZAAL		f 17,-	

GEMEENTE ODOORN.

Februari 1941

STAAAT van over het tijdvak van 15 Feb. 1941 t/m 28 Feb. 1941 omtrentige, verschaft bij voor de uitrukking van aanmeldingsbewijzen ingevolge de verordening 1941, betreffende aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodse afkomst.

Datum	Naam	Nummer der kwintale	Bedrag	Aantekeningen
19 Februari	S. Lezer		f 0,50	
	H. Bloemendal		0,50	
	J. S. Lezer		0,50	
	J. Lezer		0,50	
	T. H. Lezer		0,50	
	H. J. Lezer		0,50	
	H. Dalheim		0,50	
	S. J. Dalheim		0,50	
	H. Dalheim		0,50	
	S. J. Dalheim		0,50	
	F. Dalheim		0,50	
	TOZAAL		f 5,50	

POSTSCHEQUEEN GIROCHENSY
SERIEUS VAN STORTING
De postrekening No. 353030
de Rijksinspectie van de

De gemeentelijke verantwoording aan de Rijksinspectie over de inning van de legesgelden van de joodse inwoners van de gemeenten Borger en Odoorn. De gemeente Odoorn verantwoordde alleen het bedrag dat aan de Rijksinspectie werd betaald.
(Links: GAB, 041. Rechts: GAO, 047.)

betaalden de joodse inwoners f. 1,00 per aanmeldingsbewijs, f. 0,50 voor de Rijksinspectie en f. 0,50 voor de gemeente.³

Voor joden verboden

Naast deze aanmeldingsplicht werden ook gebiedsbeperkingen aan joden opgelegd. Zo mochten zij vanaf 31 mei 1941 geen zwembaden en stranden meer bezoeken en was het vanaf 15 september 1941 voor hen verboden in parken, dierentuinen, cafés, restaurants, bibliotheken, hotels, schouwburgen, bioscopen en musea te komen. Ook was het joden vanaf toen niet toegestaan zonder vergunning te reizen of te verhuizen. In deze periode verschenen bordjes met de tekst 'Voor Joden verboden' in het straatbeeld.

³ GAB, inventarisnummer 041.
GAO, inventarisnummer 047.

De koopkracht van f. 0,50 en f. 1,00 is in 2021 respectievelijk f. 8,53 (€ 3,87) en f. 17,07 (€ 7,75). Zie: <https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php>.

Links: Het r.k.-verenigingsgebouw in Zandberg omstreeks 1940.

Rechts: Pastoor H.F. Wanders. Hij was van 1936 tot 1945 pastoor in Zandberg.

(Foto's uit: Wolff, 150 jaar Sint Josephparochie, blz. 333 (links) en blz. 507 (rechts).

De burgemeester van de gemeente Borger liet een lijst van café's (met vergunning of verlof) opstellen en vermeldde de weekmarkten. Hij vroeg 50 'kaarten' en vier houten borden aan met 'Voor joden verboden'. De burgemeester van Odoorn vroeg 32 'kaarten' en drie houten borden aan. Later vroeg hij nog eens dertien 'kaarten' aan.

Op 21 maart 1942 schreef burgemeester Van Roijen een brief aan J. Bakker, verlofhouder van een kerkelijk gebouw van de r.k.-parochie in Zandberg, waarin hij schrijft dat in een door hem beheerd gebouw het bordje 'Voor joden verboden' was verwijderd en vernietigd. Verder schrijft hij dat hij bij het niet aanbrengen van het bord 'Voor Joden verboden' dit onmiddellijk ter kennis van de Procureur-Generaal te Leeuwarden moest brengen. Alvorens hiertoe over te gaan gaf hij Bakker gelegenheid een nieuw bordje aan te vragen en op te hangen. Zo lang dat nog niet gebeurd was, mochten er geen vergaderingen en bijeenkomsten in het gebouw worden gehouden.

Vijf dagen later, op 26 maart 1942, schreef pastoor H.F. Wanders te Zandberg dat hij van de aartsbisschop een brief had ontvangen, waarin stond dat hij moest weigeren om het bord op te hangen. Op 30 april 1942 schrijft burgemeester Van Roijen dat het bordje 'Voor Joden verboden' in consistoriekamers en vergaderlokalen van kerkelijke gemeenten en van verenigingen met een kerkelijke grondslag niet meer behoeft te worden opgehangen.⁴ Daarmee liep de justitiële vervolging van pastoor Wanders met een sisser af.

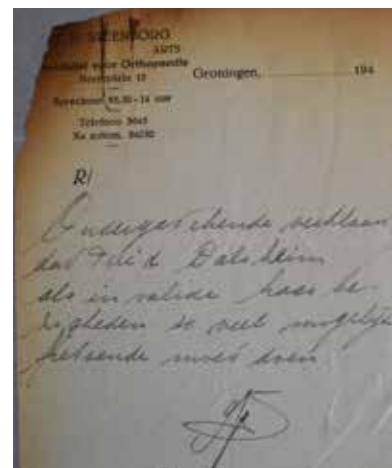
Inleveren rijwielen

In 1942 werden meer maatregelen ingevoerd die de joden verder en verder afzonderden van de rest van de samenleving, zoals een verbod op het bezitten en besturen van rijwielen, een avondklok voor joden, een verbod voor joden om te telefoneren en het verplicht dragen van de jodenster.

In het archief van de gemeente Borger zijn geen stukken bewaard gebleven van inbeslaggenomen rijwielen.

In de gemeente Odoorn zijn zes rijwielen in opdracht van de bezetter 'geroofd'. Bij de gezinnen van Mozes Dalsheim en Daniël Lezer werden in totaal vijf rijwielen 'geroofd'. Het rijwiel van Frieda Dalsheim is vanwege haar invaliditeit niet meegenomen. Zij had volgens haar arts een rijwiel nodig om zich te kunnen verplaatsen.⁵

*Het briefje van de arts van Frieda Dalsheim.
(GAO, inventarisnummer 047)*

4 GAO, inventarisnummer 047.

5 *Ibidem*.

Radio's

Van de gemeente Borger zijn geen documenten van ingeleverde radio's bewaard gebleven. In de gemeente Odoorn leverden Mozes Dalsheim, Rafel Israëls en Daniël Lezer een radiotoestel in.⁶

Lijsten met joodse inwoners en deportatie

Borger

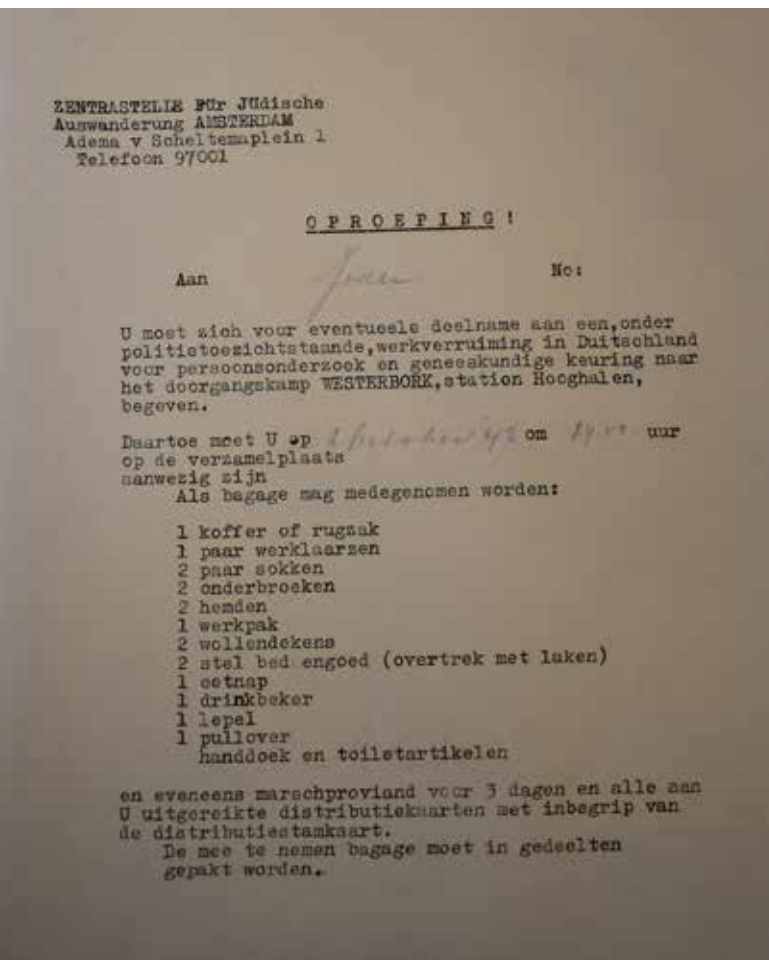
Tussen 15 februari 1941 en 20 februari 1941 lieten de joodse gezinnen van Simon Jonas Nijveen, Benjamin Mozes Cohen, Philippus Dalsheim en David Stern zich op grond van verordening 6/1941 als jood registreren. Ook tijdelijk inwoner, M. Buss, echtgenote van A.G. Döbken meldde zich hiervoor. Aan de hand van deze registraties werd op het gemeentehuis op 26 februari 1941 een lijst opgemaakt van joodse ingezetenen. Het is de enige lijst met joodse burgers die wij in het gemeentearchief van Borger hebben gevonden.⁷

In augustus 1942 werd Philippus Dalsheim uit Borger opgeroepen om zich te melden in werkkamp Linde bij Zuidwolde. In de nacht van 2 op 3 oktober 1942 werd hij op transport gezet naar Durchgangslager Westerbork. Hier ontmoette hij zijn gezin met uitzondering van Lena die in Apeldoorn was.

Eind september 1942 kregen alle joodse inwoners een oproep van de 'Zentralstelle für Jüdische Auswanderung'. Ze moesten zich op 2 oktober 1942 om 24.00 uur 'op de verzamelplaats in Borger' melden. Vandaar werd men naar Durchgangslager Westerbork gebracht. Aan bagage mocht men alleen het hoognodige meenemen; de rest moest men thuis achterlaten. Het ging om de gezinnen Cohen (vier personen en een kleinkind), Dalsheim (vier personen; vader werd vanuit werkkamp Linde, Zuidwolde, naar Westerbork gebracht) en Stern (vier personen). De enigen die niet mee hoefden naar Westerbork waren Simon Jonas Nijveen en zijn dochter Rosa. De oude Nijveen was zwaar hartpatiënt en mocht op last van huisarts W.J. Duursema niet worden vervoerd.

Vanuit Durchgangslager Westerbork volgde deportatie naar concentratie- en vernietigingskampen, waar alle joodse gedeporteerden werden vermoord.

Simon Jonas en Rosa Nijveen gingen op 10 april 1943 op eigen gelegenheid naar Durchgangslager Westerbork. Op 23 april 1943 werden zij in Sobibor vermoord.

6 *Ibidem.*

7 *GAB, inventarisnummer 041.*

L I J S T van in de gemeente B O R G E R wonende of verblijvende personen, die geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede sijn in den zin van artikel 2 der Verordening no.6 van den Rijkcommissaris van 10 Januari 1941.

Volgnummer.	Naam en voornamen.	Datum en plaats van geboorte.	Adres.	Nationaliteit.	Kerkelijke gezindte.	Beroep.	Gehuwd, ongehuwd, weduwnaar of weduwe of gescheiden.	Aantal joodsche grootouders in de zin van art.
1.	Stern, David	Borger, 7 Aug. 1862.	Borger A 143.	Nederlander.	Ned. Iar.	sonder	weduwnaar van Saartje Gottfriedt.	vier.
2.	Stern, Frouwkje	Borger, 25 Mrt. 1902.	Borger A 143.	idem	idem	idem	ongehuwd.	vier.
3.	Stern, Emanuel	Borger, 10 Mei 1897.	Borger A 143.	idem	idem	slager.	ongehuwd.	vier.
4.	Stern, Maurits.	Borger, 23 Jan. 1912.	Borger A 143.	idem	idem	slager.	ongehuwd.	vier.
5.	Dalsheim, Philippus	Noordbroek, 25 Juli 1894.	Borger A 142.	idem	idem	veehandelaar.	gehuwd met Frouwkje Stern.	vier.
6.	Stern, Frouwkje	Leiden, 16 Nov. 1892.	Borger A 142.	idem	idem	sonder	gehuwd met Philippus Dalsheim.	geen.
7.	Dalsheim, Lina Jacoba	Borger, 16 Mei 1923.	Borger A 142.	idem	idem	sonder	ongehuwd.	drie.
8.	Dalsheim, Jacoba.	Borger, 26 Sep. 1924.	Borger A 142.	idem	idem	sonder	ongehuwd.	drie.
9.	Dalsheim, Herman	Borger, 16 Apr. 1927.	Borger A 142.	idem	idem	sonder	ongehuwd.	drie.
10.	Dalsheim, Berthold	Borger, 12 Feb. 1929.	Borger A 142.	idem	idem	sonder	ongehuwd.	drie.
11.	Nijveen, Hison Jonas	Gieten, 24 Nov. 1858.	Drouwen D 56.	idem	idem	sonder	gehuwd met Eva Ieazar.	vier.
12.	Ieazar, Eva	Onstwedde, 29 Aug. 1866.	Drouwen D 56.	idem	idem	sonder	gehuwd met Hison Jonas Nijveen.	vier.
13.	Nijveen, Hana	Borger, 15 Jun. 1891.	Drouwen D 56.	idem	idem	sonder	ongehuwd.	vier.
14.	Cohen, Benjamin Mozes.	Borger, 16 Aug. 1874.	Drouwen D 42.	idem	idem	sonder	gehuwd met Naatje Korper.	vier.
15.	Korper, Naatje	Amsterdam, 17 Mrt. 1886.	Drouwen D 42.	idem	idem	sonder	gehuwd met Benjamin Mozes Cohen.	vier.
16.	Cohen, Diema	Borger, 23 Nov. 1925.	Drouwen D 42.	idem	idem	sonder	ongehuwd.	vier.
17.	Buss, Maria	Onstwedde, 1 Sep. 1883.	Buinen B 168.	idem	Evang. Luth.	sonder	gehuwd met Aaldert Gerhard Dohken.	één.

Borger, 26 Februari 1941.
De Burgemeester van B o r g e r .

De lijst met joodse inwoners van de gemeente Borger op 26 februari 1941. (GAB, 041)

GEMEENTE-POLITIE BORGER
BORGER, 14 April 1943.

A a n

de Sicherheitspolizei

te

ASSEN.

No. Kab. 495. Afd. op 13/4/43. Ouderw. Afvoer Joden. Rg.

Ik deel U mede, dat de verordening betreffende de afvoer van Joden volledig is uitgevoerd. -

In deze gemeente sijn thans geen Joden meer woonachtig. -

De Burgemeester van Borger,

Op 14 april 1943 kon burgemeester Jan Klazes Doornbos de Sicherheitspolizei in het Nederlands en in het Duits melden dat de 'afvoer van joden volledig is uitgevoerd' en er in zijn gemeente 'geen joden meer woonachtig zijn'. (GAB, inventarisnummer 041)

GEMEENTE-POLITIE BORGER
BORGER, 14. April 1943.

An

der Sicherheitspolizei

in

ASSEN.

No. Kab. 495. Afd. op 13/4/43. Ouderw. Abfuhr Juden. Rg.

Ich teile Ihnen mit, das die Verordnung betreffs die Abfuhr von Juden vollstendig ist ausgefuhrt.

In dieser Gemeinde sinds jetat keine Juden mehr wohnhaft. -

Der Bürgermeister von BORGER,

Na 5 mei 1945 keerde niemand van de families Cohen, Dalsheim, Nijveen en Stern terug in de gemeente Borger.

Odoorn

Op 12 juli 1940 werd op het gemeentehuis een lijst van joden opgesteld, waarop de gezinnen van Mozes Dalsheim en Daniël Lezer werden vermeld. Burgemeester J. van Roijen ondertekende deze lijst. Waarom deze lijst werd opgesteld, is ons niet duidelijk.

Op 10 januari 1941 werd op grond van verordening 6/1941 een lijst opgesteld met de gezinnen van Daniël Lezer (vijf personen), Rafel Israëls (één persoon) en Mozes Dalsheim (vijf personen). Op 26 februari 1941 verstuurde burgemeester Van Roijen de lijst naar 'den Heer Procureur-Generaal fgd. Directeur van Politie te Leeuwarden'. In de laatste alinea vermeldde hij dat er 'zich geen [joodse] ambtenaren of beambten als bedoeld in het derde lid van Uw voormelde schrijven' bevonden.

Op 3 maart 1941 verzond burgemeester Van Roijen elf aanmeldingsformulieren van 'personen die geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede syn'.

Op 11 september 1941 vroeg de waarnemend commissaris van de provincie Drenthe aan de burgemeesters om 'omgaand' op te geven het aantal joden dat in de gemeente woont.

Een ambtenaar schreef op de circulaire: '3 m; 2 v; 6 k; 11 p.' Een dag later, 12 september 1941, werd dit aantal in een schrijven aan het provinciaal bestuur vermeld.

GEMEENTE ODOORN.
Lijst van in deze gemeente woonachtige joden op wier persoons-
besijden de letter J is vermeld

Num:	Voornamen:	geboortedatum en -plaats:	adres in gemeente:
1.	Bloemendal, Hendelina	26 November 1908 Oude Pekela	Valtherman K 50
2.	Dalsheim, Hennie	12 April 1924 Odoorn	Kavelingen J 1
3.	Dalsheim, Frieda	28 Maart 1927 Vlartwedde	Kavelingen J 1
4.	Dalsheim, Mozes	2 Augustus 1895 Nieuwe Pekela	Kavelingen J 1
5.	Israëls, Rafel	29 Juli 1887 Grijpekerk	De Exloërna H 50a
6.	Israëls, Schoontje x	7 Juli 1900 Leek	Kavelingen J 1
7.	Lezer, Daniël	17 Maart 1900 Odoorn	Valtherman K 50
8.	Lioni, Jakobus Emanuel	11 Juni 1894 Amsterdam	Exloo A 18
9.	Dalsheim, Sison Frenk	Vlartwedde 22 November 1925	Kavelingen J 1

Op 13 mei 1942 ontving burgemeester J. van Roijen van zijn ambtgenoot in Assen, mr. H.W. Bloemers, een telegram, waarin werd vermeld dat de commandant van de SS en SD in Assen voor 15 mei 1942 in tweevoud lijsten van joodse personen met de letter J op hun persoonsbewijs met woonadres wilde ontvangen.

Nog dezelfde dag werd de gevraagde lijst verzonden.⁸

Op 13 mei 1942 verzond burgemeester J. van Roijen deze lijst van joodse inwoners naar de commandant van de SS en SD in Assen.

(GAO, inventarisnummer 047)

Op 2 juli 1942 verzond burgemeester Van Roijen aan de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung, A. van Scheltemaplein 1 in Amsterdam een lijst met namen van joden in zijn gemeente.⁹ Op deze

⁸ GAO, inventarisnummer 047.

⁹ De Zentralstelle für Jüdische Auswanderung (letterlijke vertaling 'Centraal bureau voor Joodse emigratie') in Amsterdam organiseerde vanaf het voorjaar van 1941 tot het najaar van 1943 de deportatie van Joden uit Nederland naar concentratiekampen in Duitsland en Polen.

De Nederlandse Zentralstelle werd op bevel van Reinhard Heydrich, op verzoek van Arthur Seyss-Inquart, opgericht. De Zentralstelle kreeg drie taken toegewezen: 1- die Erfassung sämtlicher Juden; 2- die Überwachung des Jüdischen Lebens; 3- die zentrale Steuerung der Auswanderung. Met deze opdracht werd de Zentralstelle tot het belangrijkste apparaat van de Jodenvervolgelingen in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Naam	Geboortedatum	Nationaliteit	Beroep	Relatie	Opmerkingen
Dalsheim, Moses	Nw Pekela 2-8-95	Holländer	Fleischer	Haupt	Kavelingen
Dalsheim, Bencie	Odoorn 12-4-24	Holländer	Ohne	Sohn	Kavelingen
Dalsheim, Simon Freerk	Vlagtwedde 22-11-25	Holländer	Ohne	Sohn	Kavelingen
Dalsheim, Frieda	Vlagtwedde 28-3-27	Holländer	Ohne	Tochter	Kavelingen
Israëls, Schoontje	Leek 3-7-00	Holländer	Ohne	Gattin	Kavelingen
Israëls, Rafel	Odoorn 29-7-87	Holländer	Versicherer	Haupt	2e Kavelingen H 50a
Israëls, Alexander Anton	Grijskerk Groningen 1-2-23	Holländer	Ohne (halb-jüdisch)	Sohn	2e Kavelingen
Ploegsma, Iemkje	Tietjerkstraal 24-1-92	Holländer	Ohne (arisch)	Gattin	2e Kavelingen
Lezer, Daniël	Odoorn 17-3-00	Holländer	Fleischer	Haupt	Valthermond K 50
Lezer, Josef	Odoorn 11-10-39	Holländer	Ohne	Sohn	V.mond K 50
Lezer, Josefien Elsie	Odoorn 1-1-35	Holländer	Ohne	Tochter	V.mond K 50
Lezer, Telisena Michel	Odoorn 21-11-36	Holländer	Ohne	Tochter	V.mond K 50
Blouwendal, Hendelina	Oude Pekela 26-11-08	Holländer	Ohne	Gattin	V.mond K 50
Lioni, Jakobus Emanuel	Amsterdam 11-6-94	Holländer	Versicherer		Exloo A 167

Exloo, 2 Juli 1942.
Der Bürgermeister von Odoorn,

Aan
Der Zentralstelle für Jüdische Auswanderung
A.v.Scheltemaplein 1
AMSTERDAM

Op 2 juli 1942 verzond burgemeester Van Roijen aan de Zentralstelle Jüdische Auswanderung, A. van Scheltemaplein 1 in Amsterdam een lijst met namen van joden in zijn gemeente. (GAO, inventarisnummer 041)

lijst stonden de namen van de gezinnen van Mozes Dalsheim, Rafel Israëls en Daniël Lezer. Ook stond er de naam op van Jakobus Emanuel Lioni die in de zomer van 1942 in de gemeente Odoorn verbleef. Opvallend op deze lijst zijn de namen van Alexander Anton Israëls (half-jood) en die van zijn moeder Iemkje Israëls-Ploegsma, een arische vrouw.

Op 21 augustus 1942 stuurde burgemeester Van Roijen een brief naar 'der Deutsche Fachbewerber beim Arbeitsamt' te Meppel met een lijst van mannelijke en vrouwelijke joodse personen die nog in de gemeente verbleven. Op deze lijst stonden niet de namen van Mozes Dalsheim, Bencie Dalsheim, Simon Freerk Dalsheim en Daniël Lezer. Deze vier mannen hadden een paar dagen eerder een oproep gehad om zich te melden in het werkkamp Linde in Zuidwolde. Kennelijk ging men er op het gemeentehuis van uit dat deze vier mannen zich in Zuidwolde bevonden, maar Mozes Dalsheim zat met zijn beide zonen in de bossen van Sellingen ondergedoken.

Lijst van de op 20 Augustus 1942 in de gemeente Odoorn verblijvende mannelijke joodse personen.

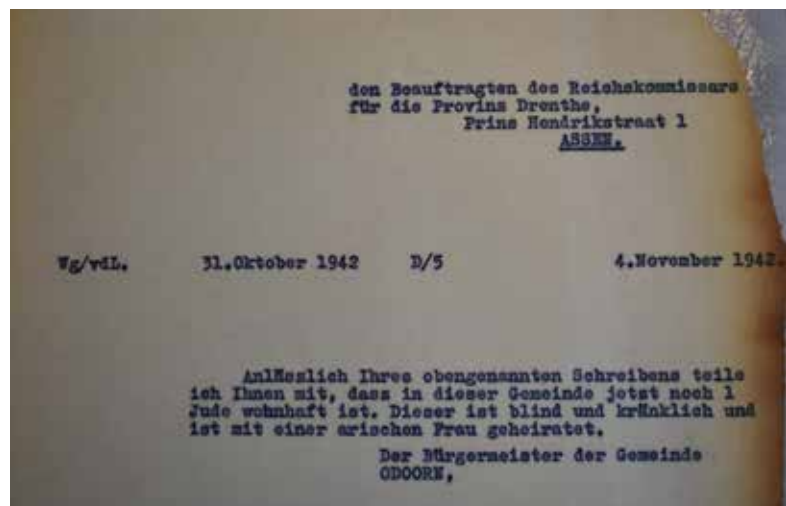
- Israëls, Alexander Anton, geb op 1 Feb 23, ongehuwd, 2e Kavelingen (halb-jood)
- Israëls, Rafel, geb op 29 Jul 87, gehuwd, 2e Kavelingen (gehuwd met een arische vrouw)
- Lezer, Josef, geb op 11 Oct 39, ongehuwd, Valthermond K 50
- Lioni, Jakobus Emanuel, geb op 11 Jun 94, ongehuwd, Exloo A 167 (wordt verpleegd in een sanatorium)

Lijst van de in de gemeente Odoorn op 20 Augustus 1942 verblijvende vrouwelijke joodse personen.

- Blouwendal, Hendelina, geb op 26 Nov 08, gehuwd met J. Lezer, Valthermond K 50
- Dalsheim, Frieda, geb op 28 Mrt 27, ongehuwd, Kavelingen J 2
- Israëls, Schoontje, geb op 3 Jul 00, gehuwd met E. Dalsheim, Kavelingen J 2
- Lezer, Josefien Elsie, geb op 1 Jun 35, ongehuwd, Valthermond K 50
- Lezer, Telisena Michel, geb op 21 Nov 36, ongehuwd, Valthermond K 50

De lijst van 21 augustus 1942
(GAO, inventarisnummer 047)

Alleen Daniël Lezer en Alexander Anton Israëls bevonden zich op 20 en 21 augustus 1942 in het werkkamp. Israëls was daar op 19 augustus 1942 in opdracht van de Fachbewerber uit Meppel door een chauffeur en auto van garage Braam, in opdracht van de gemeente Odoorn, naar toe gebracht. Kennelijk was er op het gemeentehuis in Exloo (bewust?) geen overleg over het samenstellen van de lijst geweest. Rafel Israëls stond eveneens op de lijst, maar hij was op dat moment bezig om een vrijstelling voor tewerkstelling in een werkkamp te verkrijgen.

Links: Het verzoek van de Beauftragte in Drenthe van 31 oktober 1942 en het antwoord van de burgemeester van Odoorn op 31 oktober 1942 (rechts). (GAO, inventarisnummer 047)

Op 31 oktober 1942 vroeg Der Beauftragte der Reichskommissars für die Provinz Drenthe aan de burgemeester van Odoorn om hem zo snel mogelijk te informeren hoeveel joden er nog in de gemeente wonen.

Het ging daarbij niet alleen om de mannen, maar ook om de vrouwen en de kinderen. Net als zijn collega uit Borger antwoordde burgemeester Van Roijen op 4 november 1942, ook in het Duits, dat er nog één jood in de gemeente Odoorn woonachtig was, die blind en ziekelijk was en met een arische vrouw was getrouwd.¹⁰

Hoewel de bewaard gebleven documenten in de archieven van de gemeente Borger en Odoorn over lijsten met joden in de gemeente in aantal verschillen, mag onzes inziens worden aangenomen dat de beide burgemeesters op opdrachten van de Duitse bezetter vergelijkbaar hebben geantwoord en geen rekening hebben gehouden met de 'Aanwijzingen' van 1938, waarin bij artikel 20 stond vermeld: 'Verboden is de ontruiming, welke het karakter draagt van een deportatie op enigszins grote schaal, met het doel om te dienen hetzij als straf of als dwangmiddel, hetzij om de bewoners elders werkzaam te stellen.'

¹⁰ GAO, inventarisnummer 047.

5.1-

Hunebedstraat 14, Borger, David Stern (bijlage 1)

Samenvatting (bijlage 1, paragraaf 10)

Gezin David Stern en Saartje Gottfriedt

David Stern (1862-1942) was in Drouwen geboren, waar zijn ouders zich na hun huwelijk in 1857 hadden gevestigd.

Het echtpaar David Stern (1862-1942) en Saartje Gottfriedt (1873-1936) kreeg twaalf kinderen. Vijf van hen overleden op jonge leeftijd. Zes van hen en een levenspartner werden in een concentratiekamp vermoord. Eén dochter, Betje Stern (1904) overleefde de oorlog. Ook een kleinkind met haar man en haar vier kinderen werden in concentratiekampen vermoord.

David Stern had in Borger eerst een pottenwinkel en vervolgens een slagerij. In de slagerij werkten zijn zonen Emanuel en Maurits en zijn dochter Frouwkje mee.

Huis

De eerste woning op het adres Hunebedstraat 14 werd omstreeks 1856 gebouwd. In 1898 kocht David Stern het pand, welke op dat moment in twee woningen was gesplitst, voor f. 250,00. Hij brak het pand in 1899 af en bouwde er een nieuwe woning. Na de deportatie van David Stern en zijn kinderen in oktober 1942 ging Jakob Stel Jzn. op 14 september 1943 in het huis wonen. Op 5 oktober 1943 kocht Stel het pand van de Niederländische Grundstück Verwaltung (NGV) voor f. 2.500,00.

De verkoop van de woning in 1943 was in het kader van de arisering, joods onroerend goed moest in handen van Ariërs komen. Het gemeentebestuur van Borger was hier op geen enkele wijze bij betrokken. De woning is niet door de gemeente verhuurd.

Links: De kadastrale situatie in 2024. Perceel: BGR01-L-477; Perceeloppervlakte 520 m² - Perceelomtrek 102 m.

Rechts: Hunebedstraat 14, anno 2023. (Foto Ina Meilink)

David Stern (Drouwen, 07-08-1862 - Auschwitz, 15-10-1942) en Saartje Gottfriedt (Borger, 26-09-1873 - Borger, 29-09-1936) zitten voor hun potten- en pannenwinkel op het adres Hunebedstraat 14 in Borger. Tussen hen in staat Betje Stern (Borger, 28-02-1904 - Amsterdam, na 1992). Deze foto is voor september 1936 genomen. (Uit: Borger in oude oude ansichten, deel 2, foto 23. Zaltbommel 1983)

Op 28 juli 1947 vond rechtsherstel plaats, waarbij Jakob Stel Jzn. het pand van de erfgenamen van wijlen David Stern voor een bedrag van f. 1.600,00 kocht. Daarnaast moest Stel het exploitatiesaldo over de periode 14 september 1943 tot ca. 1 juli 1947, f. 342,80, aan de erfgename, Betje Stern, betalen.¹

De woning werd in 1955 door Stel aan melkventer Hendrik Everts uit Borger verkocht voor f. 6.250,00.²

Bouwland, hooi- en weilanden, heide en veen

In de periode 1891-1908 kocht David Stern twaalf percelen grond en een huis met erf. Hij betaalde hiervoor f. 250,00 (huis en erf) en f. 519,50 voor de percelen grond.

In 1909 bezat hij 5 ha, 60 are en 20 ca. In 1909 verkocht hij voor de eerste keer percelen grond. Dat gebeurde ook in de periode 1911 tot 1929.

Op 10 mei 1940, bij de Duitse inval, bezat hij 2 ha, 45 are en 80 ca.

Op 27 mei 1941 wordt bekend gemaakt dat joden die landbouwgronden bezitten, deze moeten aangeven en voor 1 september 1941 moeten verkopen (Verordening (VO) 102/1941). Op 27 april 1942 verkocht David Stern op grond van deze verordening twee percelen grond: een perceel hakhout en een stuk bouwland. Het geld dat hij hiervoor ontving, f. 650,00, werd op zijn naam op een rekening van de bank Lippmann en Rosenthal & Co gestort. Stern kon niet over dit geld beschikken. De aankoop en de verkoop van gronden was in alle gevallen een transactie tussen David Stern en een particulier.

Voor de erfgename

Uiteindelijk was er voor de erfgename een bedrag van f. 3.279,30 plus een vordering van f. 650,00 op de bankrekening van David Stern bij de bank Lippmann en Rosenthal & Co. Dit was het batig saldo van de aankopen en verkopen van David Stern.

Inventaris woning en slagerij

De roerende goederen in de woning van David Stern zijn door de gemeente en de plaatselijke politie geïnventariseerd en in hun opdracht na bevelen van de Duitse bezetter afgevoerd.

¹ Hyp4, deel 1730, nummer 28.

² Het onroerend goed was door Stel verkregen blijkens akte d.d. 5 oktober 1943, deel 1685, nummer 63, en in verband met akte van rechtsherstel d.d. 28 juli 1947 overgeschreven ten hypotheekkantore in deel 1730, nummer 28.

Hyp4, deel 1928, nummer 59.

De rol van het notariaat (bijlage 1, paragraaf 9)

Het notariskantoor van Adolf Grutterink heeft de akten voor de verkoop van de woning in 1943 opgesteld. Het heeft hiervoor een financiële vergoeding gehad.

Wij hebben van het notariaat in Borger geen inzage gekregen in de afhandeling van de erfenis, de erfrechtverklaring en de kosten die de notarissen voor hun werkzaamheden hebben gedeclareerd. Notaris Gerrit Grutterink uit Borger, de zoon van notaris Adolf Grutterink, heeft de financiële administratie van David Stern bijgehouden, zoals blijkt uit het NBI-dossier van Evina Stern. Het is opvallend dat er geen gegevens van een bankrekening zijn opgenomen. Of David Stern liquide middelen bij iemand in Borger of elders in bewaring heeft gegeven, is niet bekend. Gelet op het feit dat Betje Stern in Borger zelf onderzoek naar haar familieleden heeft gedaan, zal zij vermoedelijk ook bij de plaatselijke banken naar een bankrekening van haar familieleden hebben gevraagd. Wellicht heeft zij aan notaris Grutterink gevraagd dit voor haar te doen. Wellicht is in het Jokos-dossier (nummer 54752), aanwezig op het Stadsarchief van Amsterdam, hierover informatie te vinden. Dit hebben we niet kunnen inzien, omdat hiervoor toestemming van de stichting Joods Maatschappelijk Werk nodig is, die alleen aan familieleden wordt gegeven.

De rol van de gemeente Borger (bijlage 1, paragraaf 11)

Het gemeentebestuur van Borger is tijdens de Duitse bezetting op geen enkele wijze betrokken geweest bij:

- de verkoop van de woning Hunebedstraat 14 in 1943 en het rechtsherstel hiervan in 1947;
- de verkoop van landerijen van David Stern, welke hij op 10 mei 1940 in zijn bezit had en welke hij vanaf 1941 op grond van verordening 102/1941 (27 mei 1941) moest verkopen.

Na de deportatie van het gezin David Stern en de kinderen die bij hem in huis woonden in oktober 1942 werd de woning door het gemeentebestuur niet verhuurd. Het gemeentebestuur stelde zijn slagerij, zijn slachterij en het gereedschap voor de slacht beschikbaar aan slachter Jan Alkema. Hiervoor werd geen huurcontract opgesteld. De gemeente ontving hiervoor geen huurbedragen. Alkema is wel geadviseerd om geld te reserveren voor het betalen van huur aan de Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), zo blijkt uit een brief van 26 augustus 1943.³

Het gemeentebestuur heeft de roerende goederen in de woning van David Stern geïnventariseerd en (verzegeld) opgeslagen en voor een deel op transport geplaatst naar de Nederlandsche Volksdienst in Assen voor doorvoer naar Duitsland. De levensmiddelen uit de woning van David Stern zijn door de burgemeester beschikbaar gesteld aan de plaatselijke afdeling van de Nederlandsche Volksdienst.

Het gemeentebestuur en de plaatselijke politie hebben opdrachten van de Duitse bezetter ten aanzien van het op transport plaatsen van de familie Stern, de inventarisatie van de roerende goederen in hun woning, de opslag hiervan en het transport van een deel van deze roerende goederen uitgevoerd.

In de financiële verslaggeving van notaris Gerrit Grutterink zijn geen betalingen van de gemeentelijke belastingen, wegenbelasting en grondbelasting te vinden. Tot zijn deportatie zal David Stern deze belastingen hebben betaald. Over de periode van begin oktober 1942 (deportatie van de familie Stern) en de aankoop van de woning door Jacob Stel in oktober 1943 zijn er geen betalingen van gemeentelijke belastingen te vinden. Na de koop in 1943 tot april 1945 en na de koop van de woning na rechtsherstel in 1948 zal Jacob Stel de gemeentelijke belastingen hebben betaald. Het is mogelijk dat de betalingen in de periode oktober 1942 tot oktober 1943 zijn verwerkt in het exploitatiesaldo ad f. 342,80, dat in de akte van rechtsherstel is opgenomen. Wij hebben geen documenten van de berekening van dit exploitatiesaldo teruggevonden in de beschikbare archiefstukken.

3 Gemeentearchief Borger-Odoorn, archief Borger inv. nr. 043.

Kerngegevens David Stern, Hunebedstraat 14, Borger (bijlage 1)

Kerngegevens (bijlage 1)	David Stern, Borger, Hunebedstraat 14 (A143)
Betreft	David Stern, Drouwen 07-08-1862 - Auschwitz 15-10-1942
Echtgenote	Saartje Gottfriedt, Borger, 26-9-1873 - Borger, 29-09-1936
Kinderen (12)	woonachtig in Borger; overleden in Auschwitz
Emanuel Stern, Borger 10-05-1897 - Auschwitz 28-02-1943	woonachtig in Borger; overleden in Borger
Eva Stern, Borger, 24-05-1899 - Borger, 28-06-1899	woonachtig in Den Haag; vermoord in Auschwitz
Evina Stern, Borger, 15-06-1900 - Auschwitz, 15-12-1942	woonachtig in Borger; vermoord in Auschwitz
Frouwkje Stern, Borger, 23-03-1902 - Auschwitz, 15-10-1942	woonachtig in Utrecht, Amsterdam; overleden in Amsterdam
Betje Stern, Borger, 28-02-1904 - Amsterdam, na 1992	woonachtig in Groningen; gehuwd; vermoord in Auschwitz
Meijer Stern, Borger, 11-07-1906 - Auschwitz, 28-02-1943	woonachtig in Assen; vermoord in Auschwitz
Philip Stern, Borger, 15-05-1908 - Auschwitz, 30-09-1942	woonachtig in Borger; overleden in Borger
Mozes Stern, Borger, 05-03-1910 - Borger, 25-03-1910	woonachtig in Borger; vermoord in Midden-Europa
Maurits Stern Borger, 23-01-1912 - Midden-Europa, 30-01-1945	woonachtig in Borger; overleden in Borger
N.N., Borger, 02-10-1915 - Borger, 02-10-1915	woonachtig in Borger; overleden in Borger
N.N., Borger, 18-10-1916 - Borger, 18-10-1916	woonachtig in Borger; overleden in Borger
N.N., Borger, 03-01-1918 - Borger, 03-01-1918	woonachtig in Borger; overleden in Borger
Totaal gezin: natuurlijke dood voor 1940: 6; na 1945: 1;	vermoord in concentratiekamp: 7
Adres	Borger, Hunebedstraat 14
Rol van de gemeente	ja, vier personen
Vermelding op lijst art. 2 Verordening no. 6/1941 - geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede	ja, vier personen
Door gemeente naar Durchgangslager Westerbork getransporteerd	ja
Via werkkamp naar Durchgangslager Westerbork	ja
Via Apeldoorn naar Durchgangslager	ja
Inventarisatie huisraad door gemeentepolitie/marechaussee	geen verhuur van de woning
Verzenden etenswaren naar afdeling NVD in gemeente Borger	verhuur slagerij aan Alkema vanaf 15-10-1943
Verzenden huisraad naar NVD, Assen	Alkema
Rol van de gemeente in 1940-1945 na deportatie	onbekend
Rol van de gemeente in 1940-1945	Kadastraal perceel: F 2184
Huurder(s) periode 1943-1945	1856; sloop en herbouw in 1899
Politieke gezindheid huurder(s)	1898
Onroerend Goed	6467
Woning	David Stern
Stichtingsjaar van de woning	15-10-1943
Eigenaar van de woning geworden in	Jacob Stel uit Bronneger
Verkoop geroofd onroerend goed	0.19.20 ha, f. 2.500,00
Algemeen Laufummer Verkaufsbücher	15-10-1943
Eigenaar	voor koper/bewoner
Verkoopdatum	f. 2.423,50
Verkoopdatum	Nee
Oorlogskoper	Adolf Grutterink, Borger
Verkoopprijs	Onbekend; geen politieke delinquent c.q. CABR-dossier
Akte van eigendomsovergang	nee
Belastingen en kosten	
Netto opbrengst voor NGV	
Was het pand met een hypotheek bezwaard?	
Notaris	
Politieke gezindheid oorlogskoper	
Justitiële vervolging oorlogskoper	

Landbouwgronden

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag
 Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper
 Kadastraal perceelnummer - soort - jaar rechtsherstel - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag
 Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper

Geen rechtsherstel: David Stern heeft verkoopbedrag ontvangen.

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag
 Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper

Geen rechtsherstel: David Stern heeft verkoopbedrag ontvangen.
 Notaris

Akte van rechtsherstel woning

Akte van rechtsherstel / eigendomsovergang
 Verkoopbedrag bij rechtsherstel in 1947
 Exploitatiesaldo verhuur minus kosten
 (heffingen, verzekeringen e.d.)
 Verkoopbedrag in 1955

Bewindvoering - Vermogensdossier bij NBI

Van Evina Stern in Den Haag
 Van Meijer Stern in Groningen
 Bewindvoerder familie
 Relatie tot joodse eigenaren van de woning

Financiële middelen

Banktegoeden, sieraden (claim bij de LiRo)
 In bewaring gegeven geld en/of sieraden
 Eindvermogen

Verklaring erfrecht, erflater, erfgename

Verklaring van erfrecht, opgemaakt op:
 Erflater
 Erfenis gaat naar

Stolpersteine**Bronnen**

Kadaster, leggers
 Kadastrale legger David Stern
 Kadastrale legger Philip Stern
 Kadaster, kadastrale akten
 Nationaal Archief, NBI vermogensdossiers
 Nationaal Archief, CABR-dossiers
 Gemeentearchief Borger
 Gemeentearchief Borger

Literatuur

F185 - bouwland - 1908 - f. 70,00
 F185 - bouwland - 05-10-1943 - ? - J. Stel, Bronneger
 F185 - bouwland - 1947 - ?

F215 - hakhout - 1911 - f. 44,00
 F215 - hakhout - 1942 - f. 200,00 - Geert Warring Hzn., Borger
 Stern moest het bedrag storten bij de LiRo-bank. Na de bevrijding konden zijn erfgename het bedrag terugvorderen minus kosten.

F263 en F264 - bouwland - 1903 - f. 140,00 - wordt F4484
 F4484 - bouwland - 1942 - f. 450,00 - F.H. Beerman, Borger
 Stern moest het bedrag storten bij de LiRo-bank. Na de bevrijding konden zijn erfgename het bedrag terugvorderen minus kosten.
 Adolf Grutterink, Borger

28-7-1947
 f. 1.600,00
 Per saldo, f. 342,80
 voor eigenaar / bewoner
 f. 6.250,00

NA, toegangsnummer 2.09.16.13, inv.nr. 169486; 40 documenten
 NA, toegangsnummer 2.09.16.13, inv.nr. 169530; 47 documenten
 Betje Stern
 Dochter - zuster

niet bekend
 niet bekend
 f. 3.279,30 plus vordering Lippman f. 650,00

niet bekend; opgemaakt door notaris Gerrit Grutterink; geen inzage
 Kinderen vermoord na 15-10-1942 en Betje Stern
 Betje Stern

Nee, namen op gedenksteen in Borger.

Rapport: verantwoording bronnen
 25 leggers ingezien
 4130
 7729
 27 akten ingezien
 zie Bewindvoering - Vermogensdossiers bij NBI
 geen
 Inventarisnummer 041, 042, 043, 125, 1377 en 2202
 Dossier burgemeester Jan Klazes Doornbos

Rapport: literatuurlijst

5.2-

Hunebedstraat 16, Borger, Philippus Dalsheim (bijlage 2)

Samenvatting (bijlage 2, paragraaf 11)

Stern - Dalsheim

In het begin van de 19de eeuw zwierven Philipp Levy Stern (1783-1847) en zijn vrouw Sibille Gans (1784-1871) vanuit hun woning in Roswinkel met koopwaar door het Emsland en Zuidoost-Drenthe. Zij verbleven dan in plaatselijke herbergen. Vier van hun zeven kinderen werden in een herberg in het Emsland geboren. Hun kinderen vestigden zich in Drenthe en Groningen: Israël Stern in Winschoten, Levi Stern in Erm, Jette Philipp Stern in Noordbarge, later in Emmen, Jeanette Philip Stern in Bonnen en Manuël (Mendel) Philip Stern in Borger. De kinderen Jantje Stern en Abraham Philip Stern bleven in Roswinkel wonen.

Manuël (Mendel) Philip Stern (1828-1888), huwde in 1857 te Borger met Froukje (Vrougien) Gottfriedt (1827-1917). Na hun huwelijk gingen zij in Drouwen wonen. Kinderen uit dit huwelijk waren: Philip Stern (1858-1925, ongehuwd, woonde aanvankelijk in Bronneger, later in Borger); Sibbe Stern (1860-1943, gehuwd met Aron Bierman, woonde in Emmen); David Stern (1862-1942, gehuwd met Saartje Gottfriedt, woonde in Borger); Betje Stern (1865-1935, gehuwd met Louis Meijer, woonde in Rotterdam) en Jacoba Stern (1868 -1913, woonde in Drouwen en Borger bij haar moeder in).

Tussen 1868 en 1888 verhuisde het gezin van Drouwen naar de woning op het huidige adres Hunebedstraat 16 in Borger. Deze woning werd van de families Oosting-Bakker (Boelken) gehuurd. Na het overlijden van haar man in 1888 woonde Froukje (Vrougien) Gottfriedt met haar kinderen in deze woning. Betje Stern verliet als eerste de woning (voor 1892), daarna volgde David (1896) en Sibbe (1898). Philip en Jacoba bleven bij hun moeder wonen. David Stern had in 1898 het naastgelegen pand, dat op dat moment in twee woningen was gesplitst, voor f. 250,00 gekocht. Hij brak het pand af en bouwde er een nieuwe woning en ging hier met zijn vrouw Saartje Gottfriedt (1873-1936) wonen (zie bijlage 1, Hunebedstraat 14, David Stern).

In Leiden was Betje Stern op 16 november 1892 als ongehuwde moeder van Vrouwkje Stern bevallen. Nadat zij in 1903 met Louis Meijer trouwde, kwam Vrouwkje tussen 1903 en 1908 bij haar oma, oom Philip en tante Jacoba in Borger wonen. Hier leerde zij Philippus Dalsheim (Noordbroek, 25-7-1894 - Auschwitz, 28-02-1943) kennen met wie zij op 16 mei 1922 in Borger huwde. Op dat moment waren haar oma (in 1917) en tante Jacoba (1913) al overleden. Na het overlijden van haar oom Philip (in 1925) bleven Philippus Dalsheim en Vrouwkje Stern in de woning op het adres Hunebedstraat 16 wonen.

Woning

In 1857 werd de eerste woning op het perceel van Hunebedstraat 16 gebouwd. Het huis was vanaf 1863 in bezit van de families Oosting-Bakker en Boelken, die de woning verhuurden. Toen in november 1889 de woning op een veiling werd verkocht, woonde in de woning de weduwe Froukje (Vrougien) Stern-Gottfriedt (Borger, 07-09-1827 - Borger, 14-05-1917) met haar vijf kinderen. In 1889 kochten de kinderen Philip, David en Jacoba Stern de woning voor f. 230,00. Na de aankoop braken zij de woning af en bouwden er een nieuwe woning.

Op 23 januari 1899 ondertekenden David Stern, Jacoba Stern en Philip Stern een onderhandse akte, waarbij David zijn 1/3 onverdeeld aandeel in huis, erf en tuin voor een bedrag van f. 210,00 aan zijn broer Philip en zijn zuster Jacoba verkocht. Hij had in 1898 de woning op het naastgelegen perceel (Hunebedstraat 14) gekocht.

Hunebedstraat 16, anno 2023 (Foto Ina Meilink)

De kadastrale situatie in 2023

Na het overlijden van Jacoba Stern (in 1913) en Philip Stern (in 1925) kwam de woning en tuin aan de Hunebedstraat 16, F2313 en F2314, in het bezit van zijn erfgename Vrouwkje Stern, hetgeen Philip Stern in zijn testament had vastgelegd.

Na de deportatie van het gezin Dalsheim-Stern in oktober 1942 werd de woning door de gemeente vanaf 21 december 1942 tot 9 juni 1943 aan bierhandelaar Klaas Koornstra en aan Lambertus Eising, afkomstig uit Rolde, verhuurd. De gemeente stelde het huurcontract op.

Lambertus Eising kocht op 9 juni 1943 de woning van de Algemeen Nederlandsch Beheer voor Roerende en Onroerende goederen (ANBO), die namens de Niederländische Grundstücksverwaltung, welke belast was met de arisering van joods onroerend goed, voor een bedrag van f. 3.250,00. De verkoopakte werd bij notaris Jan Geert van Russen in Groningen ondertekend. Vanaf dat moment ontving Lambertus Eising de huur van Klaas Koornstra.

Indien de gemeente huurbedragen heeft ontvangen, zijn deze aan de ANBO afgedragen.

Op 14 december 1948 werd de akte van rechtsherstel opgesteld. De koop van de woning van 9 juni 1943 werd nietig verklaard en in het kadaster werd Philippus Dalsheim in een nieuwe legger als eigenaar vermeld. Lambertus Eising bleef na 1948 in de woning wonen en betaalde huur aan de bewindvoester. Eind 1948 gold het gezin Dalsheim als vermist.

Hun onroerend goed stond al sinds eind 1945 onder bewind van het Nederlandsch Beheersinstituut en zou dat blijven totdat er duidelijkheid zou zijn over het lot van het gezin Dalsheim. Bewindvoester was nicht Betje Stern uit Utrecht, terwijl notaris Gerrit Grutterink uit Borger de administratie bijhield.

Na de deportatie in oktober 1942

In opdracht van de Beauftragte des Reichskommissar für die Provinz Drenthe maakten Veld, chef-gemeenteveldwachter en gemeenteveldwachter Jan van Opheusden van de gemeente Borger op 30 november 1942 een inventarislijst van de goederen in de woning van Dalsheim. De spullen sloegen de veldwachters in een aparte kamer op, die werd verzegeld. De op de lijst voorkomende ingemaakte etenswaren, 30 weckflessen, en 8.000 turven merkten zij met een X. Deze werden ter beschikking van de burgemeester gesteld om deze onder noodlijdende families te verdelen.

*Foto uit werkkamp Vledder. Bovenste rij, tweede van rechts: Philippus Dalsheim.
(Uit: N. van der Oord, Jodenkampen, Kampen 2007, blz. 215)*

Vanaf links:

- *Lina Jacoba Dalsheim (Borger, 16-05-1923 - Auschwitz, 03-09-1943).*

- *Jacoba (Coba) Dalsheim (Borger, 26-09-1924 - Auschwitz, 31-12-1942), de zus van Lina, en haar verloofde Simon Hoogstraal (Delfzijl, 03-01-1922 - Sobibor, 28-05-1943). Hij was winkelbediende van beroep.*

- *Herman Dalsheim (Borger, 16-04-1927 - Auschwitz, 28-02-1943) zit op een paaltje langs het weggetje De Gang in Borger.*

- *Berthold Dalsheim (Borger, 12-02-1929 - Auschwitz, 15-10-1942).*

(De foto's komen uit het fotoarchief Stichting Harm Tiesing)

Ook meldde de politieman dat Dalsheim nog een schaap zou hebben in een weiland bij Noordbroek. Er vond een heus politieonderzoek plaats, dat op 28 december 1942 werd afgesloten met het bericht dat het schaap in de gemeente Zuidbroek was gevonden. Het schaap kon er voorlopig blijven. Op 22 april 1943 werden de spullen van Dalsheim op de zolder van de kerktoren in Borger opgeslagen, omdat de woning was verkocht.¹

In 1946 is door de bewindvoerders het besluit genomen dat de goederen van Philippus Dalsheim verkocht zouden worden. In het kasboek in het vermogensdossier van Philippus Dalsheim, bijgehouden door notaris Gerrit Grutterink, staat bij 11 juli 1946 de aantekening: 'de opbrengst verkochte goederen f. 429,95'. Op het moment van deze verkoping was nog niets bekend over het lot van het gezin Dalsheim.²

Erflater en erfenis

In 1950 kwam er van het ministerie van Justitie duidelijkheid over de sterfdatum van Philippus Dalsheim (Noordbroek, 25-07-1894 - Auschwitz, 28-02-1943). Hij zou op 28 februari 1943 in Auschwitz zijn vermoord. Op 13 november 1950 maakte de ambtenaar van de Burgerlijke Stand in de gemeente Borger zijn overlijdensakte op. Op dezelfde dag stelde hij ook de overlijdensakten van zijn vrouw Vrouwkje Stern (Leiden, 16-11-1892 - Auschwitz, 15-10-1942) en zijn zonen Herman (Borger, 16-04-1927 - Auschwitz, 28-02-1943) en Berthold (Borger, 12-02-1929 - Auschwitz, 15-10-1942) op. Op dat moment werden nog twee dochters uit het gezin vermist. Hun overlijdensakten werden op 30 augustus 1952 opgemaakt.

Uit deze overlijdensakten, Lina Jacoba Dalsheim (Borger, 16-05-1923 - Auschwitz, 03-09-1943) en Jacoba Dalsheim (Borger, 26-09-1924 - Auschwitz, 31-12-1942), blijkt dat Lina Jacoba de langstlevende uit het gezin was. Zij was de erflater.

Vanaf 30 augustus 1950 kon de zoektocht naar de erfgenamen van Lina Jacoba beginnen.

Het blijkt dat haar ooms, tantes, neven en nichten allen voor 3 september 1943 waren overleden en niet in aanmerking kwamen voor de erfenis. Het onderzoek zal zich daarna hebben gericht op de na-

¹ Gemeentearchief Borger, inv.nr. 43, Inventarisatie beheer goederen.

² Nationaal Archief, dossier 2.09.16.03 - 43738 - Dalsheim, F., Borger, document 010, 021.

komelingen van de grootouders van Lina Jacoba, veehandelaar Heijman Dalsheim, (Nieuwe Pekela, 09-04-1863 - Noordbroek, 25-01-1939) en Leah Heilbrunn (Spangenburg, ca.1870 - Noordbroek, 23-12-1937), omdat haar moeder eerder dan haar vader was overleden. Van hun nakomelingen bleken tien personen na 3 september 1943 nog te leven. Deze nakomelingen woonden in: Australië (1), België (1), Frankrijk (1), Israël (1), Nederland (4), Verenigde Staten (1) en onbekend (1). Het onderzoek naar de erfgenamen heeft tot maart 1955 geduurd. Na een beschikking van de Arrondissementsrechtbank te Assen op 23 maart 1955 kon de erfenis door notaris Gerrit Grutterink worden afgewikkeld en kon tot de verkoop van het onroerend goed van erflater Lina Jacoba Dalsheim worden overgegaan.

Op 14 april 1955 vond in Hotel Bieze de verkoping plaats van Hunebedstraat 16. Na herhaalde biedingen en gehouden beraad werd de koop gegund aan Lambertus Eising, landbouwer, wonende te Borger, A142, voor de door hem geboden som van f. 3.500,00.³

Bouwvergunningen

Op bouwvergunningen van 1956 en 1962 is de bestaande situatie van voor 1956 te zien: de woning van Philippus Dalsheim.

Land

Na het overlijden van Philip Stern in 1925 kreeg Vrouwkje Stern, gehuwd met Philippus Dalsheim, een perceel 'vastig' veen en ondergrond in het Buinerboerveen, sectie C1903, groot 0.81.10 ha, dat hij in 1921 voor f. 1.550,00 had gekocht.⁴

In 1943 werd dit perceel door de ANBO namens de NGV voor een bedrag van f. 550,00, f. 1.000,00 minder dan de verkoopprijs in 1921, aan de landbouwers Willem Alingh en Annechien Alingh, weduwe van Geert Copinga, beiden te Buinen, verkocht. Het perceel was vrij van hypotheek. Op 13 mei 1943 passeerde bij notaris Adolf Grutterink de verkoopakte.⁵

Op 24 mei 1948 vond bij notaris Gerrit Grutterink in Borger het rechtsherstel plaats van de aankoop van het perceel C1903 in 1943. De aanwezigen verklaarden tot rechtsherstel te willen overgaan van de verkoop in 1943, waarbij werd opgemerkt dat het perceel veen ten tijde van de verkoop en thans nog 'woeste grond' was. Afgesproken werd dat het perceel in eigendom van Willem Alingh en Annechien Alingh bleef. De Alinghs betaalden voor het perceel C1903 aan Betje Stern een bedrag van f. 324,00, hetgeen Geert Oldenbeuving in Buinen, als zodanig door partijen benoemde deskundige aan het perceel als waarde toekende.⁶

Vermogensdossier Dalsheim

In het vermogensdossier van Philippus Dalsheim bevinden zich 48 documenten, waaronder de eindbalans die per 1 juli 1951 werd opgemaakt. Hieruit blijkt dat de erfgenamen van Lina Jacoba Dalsheim f. 4.970,79 te verdelen hadden, en als de foutieve optelling in de eindbalans wordt gecorrigeerd, kwam er nog eens f. 100,00 bij. Hierbij moet worden opgemerkt dat de waarde van het onroerend goed, huis en tuin, in de balans op f. 3.500,00 werd geschat.

Bijna vier jaar later vond op 14 april 1955 de verkoping plaats. Lambertus Eising kocht het voor f. 3.500,00.

De gemeente Borger heeft na de deportatie van de familie Dalsheim de gemeentelijke belastingen, wegenbelasting, f. 1,80 per jaar en de grondbelasting, f. 20,00, per jaar eerst van de oorlogskoper en daarna van bewindvoester Betje Stern ontvangen. Hierbij mag worden vermeld dat de bewindvoester de huurinkomsten van de woning kreeg.

3 *Hyp4, deel 1929, nummer 24.*

4 *Hunebedstraat 16, Hyp4, deel 1199, nummer 88, Meijeringh - Philip Stern, akte 12-01-1921.*

5 *Hunebedstraat 16 - C1903, Hyp4, deel 1681, nummer 17. Akte d.d. 31-05-1943.*

6 *Hyp4, deel 1751, nummer 16 - rechtsherstel Dalsheim - Alingh - 1948. De akte van transport van 31-05-1943, deel 1580 of 1581, nummer 17 is niet gevonden.*

Uit het vermogensdossier is op te maken dat Betje Stern voor haar bewindvoering betreffende Philippus Dalsheim een beloning kreeg van ongeveer f. 11,75 per jaar en het NBI mocht jaarlijks een bedrag van f. 23,50 in rekening brengen. Dit was op een geschat vermogen van f. 4.700,00 berekend.

In het vermogensdossier zijn geen nota's van notaris Grutterink te vinden waarop de kosten staan die hij voor zijn werkzaamheden in rekening heeft gebracht. Er zijn wel betalingen aan hem gedaan, twee keer vermeld onder 'inning'.

Met ingang van 29 september 1951 werd de bewindvoering door Betje Stern door het NBI beëindigd.⁷

Daarmee was nog niet alles afgewikkeld. De woning Hunebedstraat 16 moest nog worden verkocht. Dat bleek nog een lange administratieve weg mede doordat vijf van de erfgenamen in het buitenland woonden en van een persoon geen verblijfplaats bekend was. Door de Arrondissementsrechtbank in Assen moesten nog twee beschikkingen worden afgegeven, alvorens de erfenis in 1955 kon worden afgewikkeld.

De oorlogskopers

In 1947 stonden de 65-jarige landbouwer Willem Alingh en de 33-jarige landbouwer Lambertus Eising voor de Vierde Kamer van het Tribunaal te Assen terecht, omdat zij voordeel behaalden uit door de Duitse bezetter genomen maatregelen door van de ANBO onroerend goed te kopen, toebehorende aan joodse families.⁸

Veertien dagen later werd Willem Alingh te Borger tot een verbeurdverklaring van f. 250,00 veroordeeld, terwijl de beschuldigingen tegen Lambertus Eising te Borger vervallen werden verklaard.⁹

De rol van het notariaat (bijlage 2, paragraaf 10)

Wij hebben van het notariaat in Borger geen inzage gekregen in de afhandeling van de erfenis, de erfrechtverklaring, de bedragen die aan de erfgenamen zijn toegekend en de kosten die notaris Gerrit Grutterink voor zijn werkzaamheden in rekening heeft gebracht.

Het is niet uit te sluiten dat in de toekomst, wanneer deze dossiers openbaar worden, nog andere zaken bekend worden.

7 NA, dossier 2.09.16.03 - 43738, Dalsheim, F., Borger, document 010, 021.

8 Provinciale Drentsche en Asser Courant (PDAC), 01-03-1947.

9 PDAC, 17-03-1947.

De rol van de gemeente Borger (bijlage 2, paragraaf 12)

Het gemeentebestuur van Borger is tijdens de Duitse bezetting op geen enkele wijze betrokken geweest bij:

- de verkoop van de woning Hunebedstraat 16 in 1943 en het rechtsherstel hiervan in 1948;
- de verkoop van landerijen van Philippus Dalsheim, die hij op 10 mei 1940 in zijn bezit had en die hij vanaf 1941 op grond van verordening 102/1941 (27 mei 1941) moest verkopen.

Na de deportatie van het gezin Dalsheim-Stern in oktober 1942 werd de woning door het gemeentebestuur vanaf 21 december 1942 tot en met 9 juni 1943 verhuurd. Het gemeentebestuur stelde hiervoor een huurcontract op. Op laatstgenoemde datum kocht één van de twee huurders de woning. De door de gemeente ontvangen huurbedragen zijn vermoedelijk aan de ANBO afgedragen.

Het gemeentebestuur heeft meegewerkt aan verordening no. 6/1941, de registratie van joden. De joodse inwoners van de gemeente Borger hebben hiervoor aan de gemeente leges betaald.

Het gemeentebestuur en de plaatselijke politie hebben opdrachten van de Duitse bezetter ten aanzien van het op transport plaatsen van de familie Dalsheim, de inventarisatie van de roerende goederen in hun woning, de opslag hiervan en het transport van een deel van deze roerende goederen naar de Nederlandsche Volksdienst in Assen voor doorvoer naar Duitsland uitgevoerd. De levensmiddelen uit de woning van Philippus Dalsheim zijn door de burgemeester beschikbaar gesteld aan de plaatselijke afdeling van de Nederlandsche Volksdienst.

De gemeente Borger heeft na de deportatie van de familie Dalsheim de gemeentelijke belastingen, wegenbelasting, f. 1,80 per jaar en de grondbelasting, f. 20,00 per jaar, eerst van de oorlogskoper en daarna van bewindvoerster Betje Stern ontvangen. Hierbij moet worden vermeld dat Betje Stern de huurinkomsten van de woning kreeg.

Kerngegevens Philippus Dalsheim, Hunebedstraat 16, Borger (bijlage 2)

<p>Kerngegevens (bijlage 2)</p> <p>Betreft Echtgenote Kinderen (4) Lina Jacoba Dalsheim, Borger, 16-05-1923 - Auschwitz, 03-09-1943 Jacoba Dalsheim, Borger, 26-09-1924 - Auschwitz, 31-12-1942 Herman Dalsheim, Borger, 16-04-1927 - Auschwitz, 28-02-1943 Berthold Dalsheim, Borger, 12-02-1929 - Auschwitz, 15-10-1942 Totaal gezin: natuurlijke dood voor 1940: 0; na 1945: 0;</p> <p>Adres</p>	<p>Philippus Dalsheim, Borger, Hunebedstraat 16 (A142)</p> <p>Philippus Dalsheim, Noordbroek 25-07-1894 - Auschwitz 28-02-1943 Vrouwkje Stern, Leiden, 16-11-1892 - Auschwitz 15-10-1942</p> <p>woonachtig in Apeldoorn; overleden in Auschwitz woonachtig in Borger; overleden in Auschwitz woonachtig in Borger; overleden in Auschwitz woonachtig in Borger; overleden in Auschwitz vermoord in concentratiekamp: 6</p> <p>Borger, Hunebedstraat 16 (A142)</p>
<p>Rol van de gemeente</p> <p>Vermelding op lijst art. 2 Verordening no. 6/1941 - geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede</p> <p>Door gemeente naar Durchgangslager Westerbork getransporteerd Via werkkamp naar Durchgangslager Westerbork Via Apeldoorn naar Durchgangslager Inventarisatie huisraad door gemeentepolitie/marechaussee Verzenden etenswaren naar afdeling NVD in gemeente Borger Verzenden huisraad naar NVD, Assen Rol van de gemeente in 1940-1945 na deportatie Rol van de gemeente in 1940-1945 (2) Huurders periode 1943-1945 Politieke gezindheid huurders</p>	<p>ja</p> <p>ja</p> <p>Philippus Dalsheim via werkkamp Vledder Lina Jacoba Dalsheim</p> <p>ja</p> <p>ja, 30 weckflessen en 8.000 turven</p> <p>ja</p> <p>Verhuurder van de woning Opslagruimte roerende goederen van Dalsheim in kerktoeren Klaas Koorstra; Lambertus Eising niet bekend</p>
<p>Onroerend Goed</p> <p>Woning Stichtingsjaar van de woning Eigenaar van de woning geworden in</p> <p>Verkoop geroofd onroerend goed Algemeen Laufummer Verkaufsbücher Eigenaar Akte van eigendomsovergang Oorlogskoper Verkoopprijs Belastingen en kosten Netto opbrengst voor NGV Was het pand met een hypotheek bezwaard? Notaris Politieke gezindheid oorlogskoper Justitiële vervolging oorlogskoper Nationaal Archief - Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging</p>	<p>Kadastraal perceel: F2313-F2314 1857; herbouw in 1889 1889 (Philip, David en Vrouwkje Stern)</p> <p>6467 Philippus Dalsheim 6-9-1943 Lambertus Eising uit Rolde f. 3.250,00 f. 123,45 f. 3.126,55 Nee Jan Geert van Russen, Groningen Niet bekend Ja, voor het Tribunaal CABR-dossiers van Lambertus Eising en Willem Alingh ingezien.</p>

Landbouwgronden

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag
 Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper
 Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper

Kadastraal perceelnummer - soort - jaar rechtsherstel - bedrag
 Notaris

Akte van rechtsherstel

Akte van rechtsherstel / eigendomsovergang woning
 Verkoopbedrag bij rechtsherstel in 1947
 Exploitatiesaldo verhuur minus kosten
 (heffingen, verzekeringen e.d.)

Verkoopbedrag in 1955

Bewindvoering - Vermogensdossier bij NBI

Van Philippus Dalsheim
 Bewindvoerder familie
 Relatie tot joodse eigenaren van de woning

Financiële middelen

Banktegoeden, sieraden (claim bij de LiRo)
 In bewaring gegeven geld en/of sieraden
 Eindvermogen

Verklaring erfrecht, erflater, erfgenamen

Verklaring van erfrecht, opgemaakt op:
 Erflater
 Erfenis gaat naar

Stolpersteine**Bronnen**

Kadastrale leggers
 Kadastrale leggers Philippus Dalsheim
 Kadastrale legger Philip Stern
 Kadastrale leggers
 Nationaal Archief, NBI vermogensdossiers
 Nationaal Archief, CABR-dossiers
 Gemeentearchief Borger
 Gemeentearchief Borger

Literatuur

C1903 - veen - 1926 - geërfd van Philip Stern
 C1903 - veen - 1943 - f. 550,00 - Willem Alingh, Buinen
 C1903 - veen - 1943 - f. 550,00 - Annechien Alingh, Buinen
 C1903 - veen - 24-05-1948 - f. 324,00 - Op advies van deskundige Geert Oldenbeuving, Buinen
 Adolf Grutterink, Borger

14-12-1948 (bij notaris Gerrit Grutterink, Borger)
 n.v.t. - verkoop van 1943 wordt ongedaan verklaard
 niet bekend

Lambertus Eising koopt de woning in 1955 voor f. 3.500,00 van de erfgenamen.

NA, toegangsnummer 2.09.16.03, inv.nr. 43738, 48 documenten
 Betje Stern
 Niet van echtgenote Philippus Dalsheim: Vrouwke Stern

Niet bekend
 Niet bekend
 Eindvermogen 01-02-1950: f. 4.716,56

Niet bekend
 Lina Jacoba Dalsheim
 Nakomelingen van grootouders Heijman Dalsheim en Leah Heilbrunn

Nee, namen op gedenksteen in Borger.

Rapport: verantwoording bronnen
 14 kadastrale leggers ingezien
 8361 en 10415
 4053
 20 akten ingezien
 2.09.16.03 - 43738 - F. Dalsheim, Borger
 CABR-dossiers W. Alingh, L. Eising, M.G. Hamering
 Inventarisnummer 041, 042, 043, 125, 1377 en 2202
 Dossier burgemeester Jan Klazes Doornbos

Rapport: literatuurlijst

5.3-

Hoofdstraat 21, Drouwen, Benjamin Mozes Cohen (bijlage 3)

Samenvatting (bijlage 3, paragraaf 9)

De woning

De eerste woning op het huidige adres Hoofdstraat 21 in Drouwen werd in 1873 door Benjamin Naiwitter (1801-1893), gehuwd met Martje Heiman de Groot (1804-1872), op het kadastraal perceel H726 gebouwd.¹⁰

Op 13 oktober 1893 overleed Benjamin Naiwitter op 91-jarige leeftijd te Drouwen in armoede. In 1890 was zijn woning op kosten van de gemeente Borger nog opgeknapt, omdat de woning vele gebreken had.¹¹

Tussen 1848 en 1860 kocht Benjamin Naiwitter verschillende kleine percelen grond, voornamelijk bouwland. In 1860 bezat hij 1 ha, 59 are en 57 ca aan grond. Tussen 1881 en 1893 verkocht hij en verkochten zijn kinderen na zijn overlijden in 1893 1 ha, 43 are en 40 ca, zodat van zijn schamel grondbezit weinig overbleef.

In 1908 trokken Mozes David Cohen (1841-1913) en Froukje Naiwitter (1841-1925) bij hun schoonzus Gonda Naiwitter (1842/1843-1908) in, die nog in de woning van haar vader Benjamin Naiwitter woonde.

In 1911 liet Cohen de woning aan Hoofdstraat 21 slopen en in 1912 bouwde hij op het perceel H1861 (was H726) een nieuwe woning. Hij leende van Eli van Oosten uit Assen geld voor de verbouwing.¹²

¹⁰ Kadaster, gemeente Borger (BGR01), legger 960, regel 4 en legger 2619, regels 1 en 2.

¹¹ PDAC, 11-08-1892.

¹² Kadaster, gemeente Borger (BGR01), legger 5576, regel 5.

Links: Hoofdstraat 21, anno 2023. Rechts is het voormalige pand van Roelof Dries te zien. Dries kocht tijdens de bezettingsjaren de woning van Benjamin Mozes Cohen. (Foto Ina Meilink)

Rechts: De kadastrale situatie in 2024: perceel BGR01-K-240 (www.kadasterkaart.com)

In 1913 overleed Mozes David Cohen. Het vruchtgebruik van zijn onroerend goed kwam ten goede aan zijn vrouw Froukje Naiwitter. Toen zij in 1925 overleed waren hun vijf kinderen erfgenamen van hun schamele bezittingen.¹³

Omstreeks 1930 vond er een scheiding van het onroerend goed plaats en werden Benjamin Mozes Cohen (1874-1942) en zijn vrouw Naatje Korper (1886-1942) eigenaar.¹⁴

Op 10 mei 1940, bij de Duitse inval, bezat Cohen de percelen H713, H721 en H2648 (woning). In 1943 kocht buurman Roelof Dries (Hoofdstraat 23) van de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV) de percelen H713, H721 en H2648, samen groot 13,26 are en 'vrij van hypotheek' en 'vrij van huur', die van Benjamin Mozes Cohen 'geroofd' waren. Dries moest voor het bezit van Benjamin Cohen f. 1.200,00 aan de NGV betalen. Hij deed een aanbetaling van f. 637,83; de verkoopkosten waren f. 36,00 en de omzetbelasting bedroeg f. 0,72. Of en wanneer Dries het resterende bedrag van f. 600,00 betaalde, hebben wij niet kunnen vinden.¹⁵

In 1943 was de woning van Cohen nog met twee hypotheeken bezwaard. Zo had Hendrik Beuving, voormalig gemeente-architect in Borger, nog een lening van f. 260,00 plus f. 56,29 rente tegoed, tezamen f. 316,29. Bij de aankoop van de woning in 1943 werd dit bedrag door de NGV aan de erven van Hendrik Beuving uitbetaald. Een tweede lening die op het vastgoed rustte, werd niet door het NGV uitbetaald. Cohen had namelijk ook nog een hypotheecaire schuld van f. 150,00, welk bedrag hij van Eli van Oosten uit Assen had geleend. Was de lening niet bekend of verzwegen men het, omdat het van een jood was. Het bedrag had de NGV op de rekening van Eli van Oosten bij de bank Lippmann, Rosenthal & Co. in Amsterdam moeten storten, hetgeen niet is gebeurd.¹⁶

Vanaf 10 juni 1943 woonde Roelof Scholtmeijer tot zijn overlijden op 23 augustus 1984 in de voormalige woning van Cohen.¹⁷

Op 5 november 1948 vond rechtsherstel plaats, waarbij Dries de woning kocht voor een totaalbedrag van f. 690,00.¹⁸

In 1949 verkocht Roelof Dries aan Roelof Scholtmeijer voor een bedrag van f. 2.000,00 de percelen H713 (groot 0,56 are), H721 en H2648 (samen 12,70 are).¹⁹

Het gezin Cohen

Bij de Duitse inval in mei 1940 woonden op het adres Hoofdstraat 21 Benjamin Mozes Cohen en Naatje Korper met hun dochter Diena (1925-1942). Hun zwakbegaafde tweeling Vroukje Cohen (1920-1942) en Koosje Cohen (1920-1942) woonden in mei 1940 in het tehuis Beth Azarja in Hilversum.²⁰

Hun dochter Mina Cohen (1921 -1942) was op 13 december 1938 vanuit Borger naar Amsterdam vertrokken, waar zij met Meijer Bloemendaal (1914-1941) was gehuwd. Hij was bij de Februari-

13 *Drents Archief, Mozes David Cohen (Gorredijk, 30-08-1841 - Drouwen, 23-11-1913), successiememories Kantoor Assen, memorie van successie, 06-07-1914, inventarisnr. 160.2, opnamenr. 937, memorienr. 9/2056. Onroerend goed 1913: Sectie H1994 (huis en erf), H1861 en H721, waarde geschat op f. 300,00. Drents Archief, Froukje Naiwitter (Drouwen, 11-10-1841 (of: 08-02-1841) - Drouwen, 27-11-1925). Kantoor Assen, memorie van successie, 05-10-1926, inventarisnr. 166.2, opnamenr. 461, memorienr. 10/5051. Onroerend goed: H721 en H2648.*

14 *Kadaster, gemeente Borger (BGR01), legger 8490, regels 1 en 2.*

15 *Hyp4, deel 1681, nummer 107, 21 juni 1943.*

16 *Dit werd in de akten van rechtsherstel wel vermeld.*

De concept akte van Grutterink voor Cohen bevindt zich in het dossier van Nijveen, Simon Jonas, 2.09.16.11 - 137415 – no. 153, mei 1948.

NA, inv.nr. 2.09.16.03 – 55130, de nummers 121-123, Cohen, Benjamin Mozes.

Hyp4 deel 1758, nummer 131, 05-11-1948

17 *Gemeentearchief Borger (GAB), bewonerskaart Hoofdstraat 21.*

18 *Hyp4, deel 1758, nummer 131, 05-11-1948.*

19 *Hyp4, deel 1780, nummer 89, 1949.*

20 *Gemeentearchief Borger, bewonerskaart Hoofdstraat 21 en persoonskaarten.*

Diena Cohen

(Borger, 23-11-1925 - Auschwitz 19-10-1942)

staking in 1941 opgepakt en in de gaskamers van een slot bij Linz vermoord.²¹

Begin oktober 1942 werden Benjamin Mozes Cohen, zijn vrouw Naatje Korper en hun kinderen Koosje en Diena en hun kleinkind Rachel Bloemendaal (1939 -1942) op transport gesteld naar Durchgangslager Westerbork. Bij aankomst had Benjamin Mozes Cohen f. 168,71 aan constant geld bij zich. Dat werd hem direct afgenomen door Nederlandse medewerkers van de roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co.²²

In Durchgangslager Westerbork werd het gezin Cohen gescheiden. Naatje Cohen-Korper werd samen met haar beide dochters Koosje en Diena en kleindochter Rachel Bloemendaal op 16 oktober 1942 op transport geplaatst. Aangenomen wordt dat zij allen op 19 oktober 1942 in Auschwitz zijn vermoord. Benjamin Mozes Cohen werd drie dagen later op transport gesteld en naar aangenomen op 22 oktober 1942 vermoord.²³ De aannames van hun overlijdens hadden gevolgen voor de verdeling van de er-

fenis. Familieleden van Benjamin Mozes Cohen kwamen hierdoor in aanmerking voor de erfenis; familieleden van Naatje Korper werden uitgesloten.

Op zaterdag 28 november 1942 moest gemeentelijk en onbezoldigd rijksveldwachter Jan van Opheusden uit Buinen in opdracht van de burgemeester een inventarisatie opstellen van de roerende goederen in de woning van Benjamin Mozes Cohen. Naast kleding, beddenspullen en eenvoudige huisraad bevond zich in de woning van Cohen ook een handkar, waarmee hij oude kleding en voden ophaalde. In zijn woning waren nog twee zakken met oude kleding, een zak met lompen en een zak, waarin zich verschillende lege zakken bevonden.²⁴

Vermogensbeheer

Het vermogensbeheer werd tussen 15 januari 1946 en 1 maart 1948 door notaris Gerrit Gruterink uit Borger gevoerd. Hij werd als bewindvoerder door schoenmaker Meinhard J. Gans uit Assen opgevolgd.²⁵

Op 7 februari 1949 vroeg Levie Serlui (1896-1974) uit Amsterdam aan accountantsbureau A.J.M. van den Elshout te Assen inlichtingen te verzamelen over het vermogen van zijn oom Benjamin Mozes Cohen. Uit deze brief en andere documenten blijkt dat Serlui twijfels heeft over de gang van zaken rond het vermogensbeheer van Cohen en het zoeken naar erfgenamen. Hij schakelde zelfs het accountantsbureau Ph. Vos uit Amsterdam in, dat ervaring had met onderzoek naar het beheer van

21 *Stadsarchief Amsterdam, bewoners- en persoonskaarten.*

<https://www.amsterdam.nl/stadsarchief/themasites/razzia/meijer-bloemendaal/>

Lang, Wally de, De razzia's van 22 en 23 februari 1941 in Amsterdam. Het lot van 389 Joodse mannen, Amsterdam 2001, blz. 98-101.

22 *Nationaal Archief (NA), NBI, inventarisnummer 2.09.16.03, dossier 55130, Benjamin Mozes Cohen, Drouwen, document 064 (03-119153). Op een formulier van LVVS van 3 november 1943 staat vermeld dat Benjamin Cohen op 26 november 1942 (of 14 november) een bedrag van f. 168,71 aan medewerkers van de LiRo-bank heeft afgegeven.*

23 *Informatie van J. Martin van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Zij heeft de transportlijsten nagekeken.*

24 *GAB, inventarisnummer 043.*

25 *NA, NBI, inventarisnummer 2.09.16.03, dossier 55130, Benjamin Mozes Cohen, Drouwen, document 82 (08-03-1948).*

vermogens van vermiste joden. Serlui had namelijk twijfels over hoe het rechtsherstel was gegaan en de verkoop van de woning in 1948, waarbij er nog geen duidelijkheid was over het overlijden van Benjamin Mozes Cohen en zijn gezinsleden en wie de erfgenamen waren.²⁶

Op 15 december 1950 werd in de burgerlijke stand van de gemeente Borger het overlijden, 22 oktober 1942, van Benjamin Mozes Cohen opgenomen. Op 15 januari 1951 werd het overlijden van Naatje Korper, 19 oktober 1942, in de burgerlijke stand vermeld.²⁷ Benjamin Mozes Cohen was de langstlevende in het gezin. Hij was de erflater.

Met de officiële vaststelling van het overlijden van het echtpaar kwam ook een einde aan de bewindvoering van Gans. Eind 1951 werd Meinhard Gans van zijn functie als bewindvoerder van het vermogen van Benjamin Mozes Cohen ontheven. Hij werd per brief van 19 december 1951 verzocht het kassaldo, ad. f. 451,00, op de Incassobank van het NBI in Den Haag te storten.²⁸

In 1956 bestond nog onduidelijkheid over de erfgenamen. Daarom werd op 23 maart 1956 in het *Nieuw Israelietisch Weekblad (NIW)* een oproep geplaatst aan mogelijke erfgenamen. Drie dagen later reageerde Frederika Leverington-Cohen, een nicht van Benjamin Mozes Cohen. Zij geeft een opsomming van de erfgenamen die zij kent. Op haar lijst ontbreken de erfgenamen van haar oom en tante Salomon Heilbron (1894-1943) en Dina Cohen (1896-1943) en hun zoon Emanuel Heilbron (1918-1943), gehuwd met Josephine Koen (1920-1943) en een kleinkind van haar tante Minkje Cohen, Jacob Bruinvels (1940-1988).

Het saldo van het vermogen van Benjamin Mozes Cohen was in 1958 f. 686,59.

Het werd eerst in drie porties verdeeld onder een broer (David Cohen) en twee zussen (Marchien Serlui-Cohen en Minkje van Gelder-Cohen):

- een derde gedeelte voor de kinderen van David Cohen (1868-1943);
- een derde gedeelte voor Marchien Serlui-Cohen (1871-1960) en haar nog levende kinderen;
- een derde gedeelte voor een kleinkind van Minkje van Gelder-Cohen: Jacob Bruinvels (1940-1988).²⁹

erfgenamen		deel
a	Frederika Leverington-Cohen	1/3 deel
b	Marchien Serlui-Cohen	1/30 "
c	Gretha Heilbron	1/30 "
d	Harman Cohen	1/10 "
e	Josephine Koen	1/10 "
f	zoon Josephine Heilbron Koen	1/30 "
g	" Salomon Heilbron	1/30 "
h	Marchien Serlui-Cohen	1/10 "
i	zoon/afstammelingen Frederika Vellerman Serlui	1/30 "
j	Levi Serlui	1/30 "
k	Moses Serlui	1/30 "
l	Jansje Kalkman + Frederika Kalkman zoon	1/30 "
m	Jacob Bruinvels	1/3

Kladbriefje van 20-03-1958 met verklaring van erfrecht van notaris J. van Hasselt in Amsterdam.

26 NA, inventarisnummer 2.09.16.03, dossier 55130, Cohen, Benjamin Mozes, de documenten 156-157, 161-162 en 164-166.

27 GAB, Burgerlijke Stand.

28 NA, NBI, inventarisnummer 2.09.16.03, dossier 55130, Benjamin Mozes Cohen, Drouwen, documenten 80 en 135 (19-12-1951).

29 Ibidem, documenten 60 en 61 (26-03-1956).

Ibidem, documenten 22. Kladbriefje van 20-03-1958 met verklaring van erfrecht van notaris J. van Hasselt in Amsterdam.

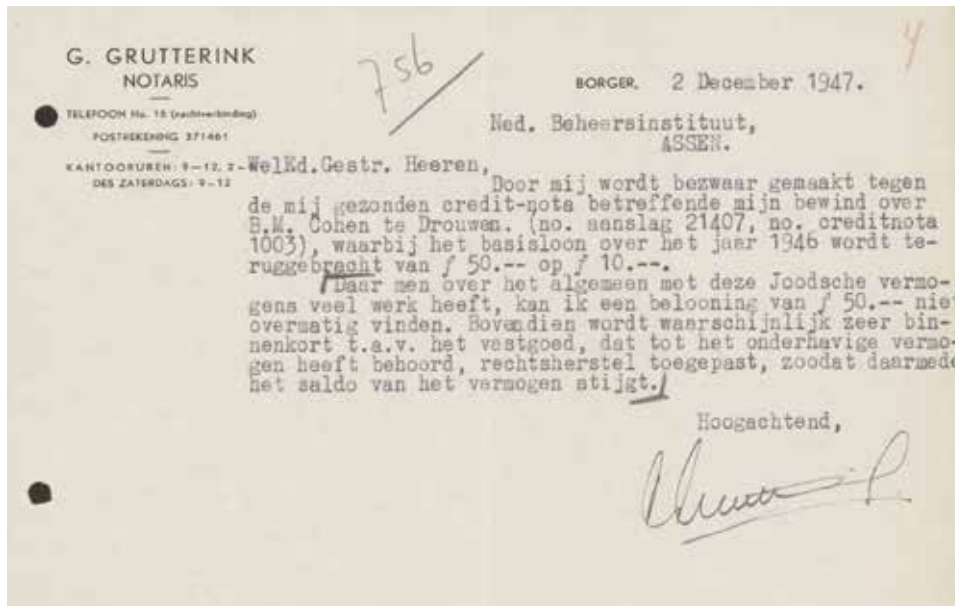
De rol van het notariaat (bijlage 3, paragraaf 8)

Tijdens de Duitse bezettingstijd heeft notaris Adolf Grutterink de verkoopakte van het onroerend goed van Benjamin Mozes Cohen opgesteld.³⁰ Zoals hiervoor al is opgemerkt werd in de verkoopakte niet vermeld dat er nog een schuld van f. 150,00 op het pand rustte. Het betrof een (onderhandse ?) lening van Eli van Oosten uit Assen aan Benjamin Mozes Cohen. Waarom deze lening door Grutterink niet is vermeld, is onduidelijk. Was hij er niet mee bekend, dat het een 'onderhandse' lening was of mocht hij van de opdrachtgever van de verkoop van het pand, de NGV, de lening niet vermelden?³¹

Na de bevrijding was vanaf 15 januari 1946 tot 1 maart 1948 (kandidaat-)notaris Gerrit Grutterink de bewindvoerder over het vermogen van Cohen. Hij legde de bewindvoering neer, toen hij de akte van rechtsherstel moest opstellen en begeleiden.³²

De afhandeling van de nalatenschap was in handen van notaris J. van Hasselt uit Amsterdam. Documenten van de wijze waarop deze heeft plaatsgevonden zijn terug te vinden in het NBI-dossier van Benjamin Mozes Cohen.³³

De eerste bewindvoerder, Gerrit Grutterink, heeft weinig werk gehad van de financiële administratie van Benjamin Mozes Cohen. Diens vermogen was zijn 'onroerend goed'. Het contant geld dat hij bezat, f. 168,71, had hij op 2 oktober 1942 naar Durchgangslager Westerbork meegenomen, waar hij het moest inleveren bij Nederlandse bankbeambten van de roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co.³⁴ Opmerkelijk is dat bewindvoerder Grutterink geen melding heeft gemaakt dat Cohen geen bankrekening heeft gehad. Aangenomen mag worden dat Grutterink daar onderzoek naar heeft gedaan. Het is niet bekend of Cohen liquide middelen bij een dorpsgenoot of iemand elders in bewaring heeft gegeven. Wellicht is in het Jokos-dossier (nummer 54737), aanwezig op het Gemeentearchief van Amsterdam, hierover informatie te vinden. Dit hebben we niet kunnen inzien, omdat hiervoor toestemming van de stichting Joods Maatschappelijk Werk nodig is, die alleen aan familieleden wordt gegeven.

Het briefje van Grutterink, waarin hij vraagt om een hogere beloning vanwege het vele werk en dat het vermogen van Cohen na rechtsherstel zal toenemen. (Cohen, Benjamin Mozes - inventarisnummer 2.09.16.03 - 55130, nummer 139.)

30 Hyp4, deel 1681, nummer 107, 21 juni 1943.

31 Eli van Oosten (Assen, 24 juni 1877 - Auschwitz, 5 oktober 1942) was grossier in modeartikelen. Nadat hij vanuit Assen naar Durchgangslager Westerbork was gebracht, werd hij meteen op transport naar Auschwitz geplaatst, waar hij, zoals wordt aangenomen, op 5 oktober 1942 werd vermoord.

32 NA, NBI, inventarisnummer 2.09.16.03, dossier 55130, Benjamin Mozes Cohen, Drouwen, document 82 (08-03-1948).

33 NA, NBI, inventarisnummer 2.09.16.03, dossier 55130, Benjamin Mozes Cohen, Drouwen.

34 Zie noot 22.

*Stolpersteine bij het adres
Hoofdstraat 21, Drouwen
(Foto Ina Meilink)*

De rol van de gemeente Borger (bijlage 3, paragraaf 10)

Het gemeentebestuur van Borger is op geen enkele wijze betrokken geweest bij:

- de verkoop van de woning Hoofdstraat 21 te Drouwen tijdens de Duitse bezetting in 1943 en het rechtsherstel hiervan in 1948;
- de verkoop van landbouwgronden van Benjamin Mozes Cohen, die hij op 10 mei 1940 in zijn bezit had en die hij vanaf 1941 op grond van verordening 102/1941 (27 mei 1941) moest verkopen.

Na de deportatie, begin oktober 1942, van Benjamin Mozes Cohen, zijn vrouw Naatje Korper, zijn dochters Koosje en Diena en zijn kleinkind Rachel Bloemendaal die bij hem in huis woonden, werd de woning door het gemeentebestuur niet verhuurd.

Het gemeentebestuur heeft de roerende goederen in de woning van Benjamin Mozes Cohen geïnventariseerd en (verzegeld) opgeslagen en voor een deel op transport geplaatst naar de Nederlandsche Volksdienst in Assen voor doorvoer naar Duitsland.³⁵ De nabestaanden hebben voor de geroofde goederen na de bevrijding geen financiële compensatie gehad van de overheid en/of de gemeente.

Het gemeentebestuur van Borger heeft meegewerkt aan de registratie van het jood-zijn van het gezin Cohen. Benjamin Mozes Cohen heeft hiervoor leges aan de gemeente Borger betaald.³⁶

Het gemeentebestuur en de plaatselijke politie hebben opdrachten van de Duitse bezetter ten aanzien van het op transport plaatsen van de familie Cohen, de inventarisatie van de roerende goederen in hun woning, de opslag hiervan en het transport van een deel van deze roerende goederen uitgevoerd.³⁷

In de financiële verslaggeving van bewindvoerder Gerrit Grutterink zijn geen betalingen betreffende de gemeentelijke belastingen, wegenbelasting en grondbelasting te vinden. Tot zijn deportatie zal Benjamin Mozes Cohen deze belastingen hebben betaald. Over de periode van begin oktober 1942 (deportatie van de familie Cohen) en de aankoop van de woning door Roelof Dries in juni 1943 zijn er geen betalingen van gemeentelijke belastingen te vinden.³⁸ Na zijn aankoop en zijn koop van de woning na rechtsherstel zal Roelof Dries de gemeentelijke belastingen hebben betaald.

³⁵ GAB, inventarisnummer 043.

³⁶ GAB, inventarisnummer 041.

³⁷ GAB, inventarisnummer 043.

³⁸ NA, NBI, inventarisnummer 2.09.16.03, dossier 55130, Benjamin Mozes Cohen, Drouwen.

Kerngegevens Benjamin Mozes Cohen, Hoofdstraat 21, Drouwen (bijlage 3)

Kerngegevens (bijlage 3)	Benjamin Mozes Cohen, Hoofdstraat 21, Drouwen
Betreft	Benjamin Mozes Cohen, Ees, 16-08-1874 - Auschwitz, 22-10-1942
Echtgenote	Naatje Korper, Amsterdam, 17-07-1886 - Auschwitz, 19-10-1942
Kinderen (4) en kleinkind (1)	via Amsterdam naar Westerbork
Vroukje Cohen, Borger, 30-03-1920 - Auschwitz, 30-09-1942	gehuwd met Meijer Bloemendaal, Utrecht, 09-05-1914 - Mauthausen, 01-09-1941
Koosje Cohen, Borger, 30-03-1920 - Auschwitz, 19-10-1942	
Mina Cohen, Borger, 27-09-1921 - Auschwitz, 26-07-1942	
Diena Cohen, Borger, 23-11-1925 - Auschwitz, 19-10-1942	kleinkind
Rachel Bloemendaal, A'dam, 17-09-1939 - Auschwitz, 19-10-1942	vermoord in concentratiekamp: 8
Totaal familie: natuurlijke dood voor 1940: 0; na 1945: 0;	
Adres	Drouwen, Hoofdstraat 21
Rol van de gemeente	
Vermelding op lijst art. 2 Verordening no. 6/1941 - geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede	ja, drie personen (Benjamin Mozes Cohen, Naatje Korper en Diene Cohen)
Door gemeente naar Durchgangslager Westerbork getransporteerd	ja, vijf personen (Benjamin Mozes Cohen, Naatje Korper, Koosje Cohen, Diene Cohen en kleinkind Rachel Bloemendaal)
Via werkkamp naar Durchgangslager Westerbork	geen
Via Apeldoorn naar Durchgangslager	geen
Inventarisatie huisraad door gemeentepolitie/marechaussee	ja
Verzenden etenswaren naar afdeling NVD in gemeente Borger	niet bekend
Verzenden huisraad naar NVD, Assen	ja
Rol van de gemeente in 1940-1945 na deportatie	geen
Rol van de gemeente in 1940-1945 (2)	geen
Huurder(s) periode 1943-1945	Roelof Scholtmeijer
Politieke gezindheid huurder(s)	niet bekend
Onroerend Goed	H2648
Woning	Kadastraal perceel H2648
Stichtingsjaar van de woning	1873
Eigenaar van de woning geworden in	1873
Verkoop geroofd onroerend goed	4182
Algemeen Laufnummer Verkaufsbücher	Benjamin Mozes Cohen
Eigenaar	21-6-1943
Verkoopdatum	Roelof Dries
Oorlogskoper	f. 1.200,00
Verkoopprijs	21-6-1943
Akte van eigendomsovergang	f. 36,72
Belastingen en kosten	f. 601,10. Onbekend of en wanneer het resterend bedrag is betaald.
Netto opbrengst voor NGV	f. 260,00 van Hendrik Beuving (Borger) (door de NGV in 1943 afgelost)
Was het pand met een hypotheek bezwaard? (1)	f. 150,00 van (de jood) Eli van Oosten (Assen) (in 1943 niet afgelost)
Was het pand met een hypotheek bezwaard? (2)	Adolf Grutterink, Borger
Notaris	Neutraal
Politieke gezindheid oorlogskoper	Ja. Voor de aankoop van joods onroerend goed.
Justitiële vervolging oorlogskoper	

Landbouwgronden

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag
 Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper
 Kadastraal perceelnummer - soort - jaar rechtsherstel - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag
 Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper
 Geen rechtsherstel: David Stern heeft verkoopbedrag ontvangen.
 Notaris

Akte van rechtsherstel woning

Akte van rechtsherstel / eigendomsovergang
 Verkoopbedrag bij rechtsherstel in 1947
 Exploitatiesaldo verhuur minus kosten
 (heffingen, verzekeringen e.d.)
 Verkoopbedrag in 1949

Bewindvoering - Vermogensdossier bij NBI

Van Benjamin Mozes Cohen, Drouwen
 Bewindvoerders
 Relatie tot joodse eigenaren van de woning

Financiële middelen

Banktegoeden, sieraden (claim bij de LiRo)

In bewaring gegeven geld en/of sieraden
 Eindvermogen

Verklaring erfrecht, erflater, erfgenamen

Verklaring van erfrecht, opgemaakt op:
 Erflater

Erfenis gaat naar

Stolpersteine**Bronnen**

Kadaster, leggers
 Kadastrale legger David Stern
 C
 Kadaster, kadastrale akten
 Nationaal Archief, NBI vermogensdossiers
 Nationaal Archief, CABR-dossiers
 Gemeentearchief Borger
 Gemeentearchief Borger

Literatuur

H713, bouwland, 1919, f. 40,00
 H713, bouwland, 1943, f. 1.200,00 incl. H721 en H2648
 H713, bouwland, 1948, f. 1.200,00 incl. H721 en H2648

H721, bouwland, 1915, Successie
 H721, bouwland, 1943, f. 1.200,00 incl. H713 en H2648
 H721, bouwland, 1948, f. 1.200,00 incl. H713 en H2648
 Adolf Grutterink, Borger

5-11-1948
 f. 1.200,00
 Is niet bekend.
 voor eigenaar / bewoner
 f. 2.000,00

NA, toegangsnummer 2.09.16.03, inv.nr. 55130; 177 documenten
 Notaris G. Grutterink, Borger - vanaf 01-03-1948: M. Gans, Assen
 Geen

niet bekend
 f. 168,71 in Durchgangslager Westerbork aan medewerkers van de roofbank
 Lippmann, Rosenthal & Co.
 Vermogen in 1958: f. 686,29.

Notaris J. van Hasselt, Amsterdam; 08-03-1948
 Benjamin Mozes Cohen
 Naar nabestaanden van broer David (1868-1943), naar zuster Marchien Serlui-
 Cohen en haar kinderen en naar een kleinkind van zuster Minkje van Gelder-
 Cohen

Ja.

Rapport: verantwoording bronnen
 18 leggers ingezien
 4130
 7729
 8 akten ingezien
 177 documenten; zie Bewindvoering - Vermogensdossiers bij NBI
 geen
 Inventarisnummer 041, 042, 043, 125, 1377 en 2202
 Dossier burgemeester Jan Klazes Doornbos

Rapport: literatuurlijst

5.4-

Alinghoek 13, Drouwen, Simon Jonas Nijveen (bijlage 4)

Markeweg 10, Drouwen, Simon Jonas Nijveen (bijlage 4)

Samenvatting (bijlage 4, paragraaf 9)

Alinghoek 13 en Markeweg 10

In 1861 werd op het kadastraal perceel G1406 door schoenmaker Jan Boelens een woning met de afmetingen van 11 m (l) en 7 m (b) gebouwd. Het perceelnummer werd in G1424 gewijzigd.¹ In 1872 kocht Arend Jakob Salomons (1822-1891), ook genaamd Arend Jakobs Naiwitter (Nijwitter, Neuwitter) deze woning, waar hij zelf ging wonen.² Toen hij op 6 december 1891 overleed, kwam de woning op naam van zijn vrouw Hendel Bollegraaf (1835-1894) te staan. Na haar overlijden in 1894 kwam de woning in bezit van haar dochter Frouwtje Naiwitter (1861-1901) die met Simon Jonas Nijveen (1858-1943) was gehuwd.³

In 1924 kocht Nijveen de woning op het adres Markeweg 10 (kadastraal perceel G1950). Deze woning was omstreeks 1899 gebouwd.⁴

1 Hyp4, deel 226, nummer 27, 16-04-1860.

2 Hyp4, deel 56, nummer 146.

3 Arend Jakob Salomons, Kantoor Assen, memorie van successie, 21-06-1892, inventarisnr. 133, opnamenr. 483 (2), memoriernr. 6/2622.

Hendel Bollegraaf, Kantoor Assen, memorie van successie, 18-06-1895, inventarisnr. 139, opnamenr. 268 (2), memoriernr. 6/7264.

4 Kadaster, Legger 8058.

Alinghoek 13, anno 2023. Links op de oprit tegen de grens van de weg liggen twee Stolpersteine (linksonder).
(Foto Ina Meilink)

Kadastrale situatie anno 2024. De percelen die in 2024 bij het adres Alinghoek 13 behoren zijn K1511, K2391 en K2392. De laatste twee percelen hadden bij Simon Jonas Nijveen het sectie- en deelnummer G1424.

Tijdens de Duitse bezetting

Op 10 april 1943 verliet Simon Jonas Nijveen met zijn dochter Rosa zijn woning en meldden zij zich bij Durchgangslager Westerbork. Een onderluitenant van de marechaussee verzegelde de woning en gaf de sleutel aan burgemeester Jan Klazes Doornbos in bewaring.⁵

In de burgerlijke stand van de gemeente Borger werd in 1950 vermeld, dat Simon Jonas Nijveen en zijn dochter Rosa Nijveen op 23 april 1943 in Sobibor zijn overleden.

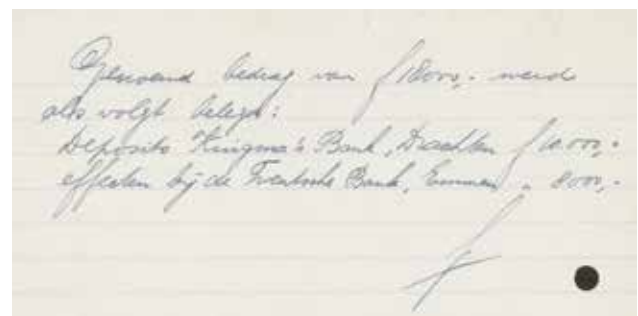
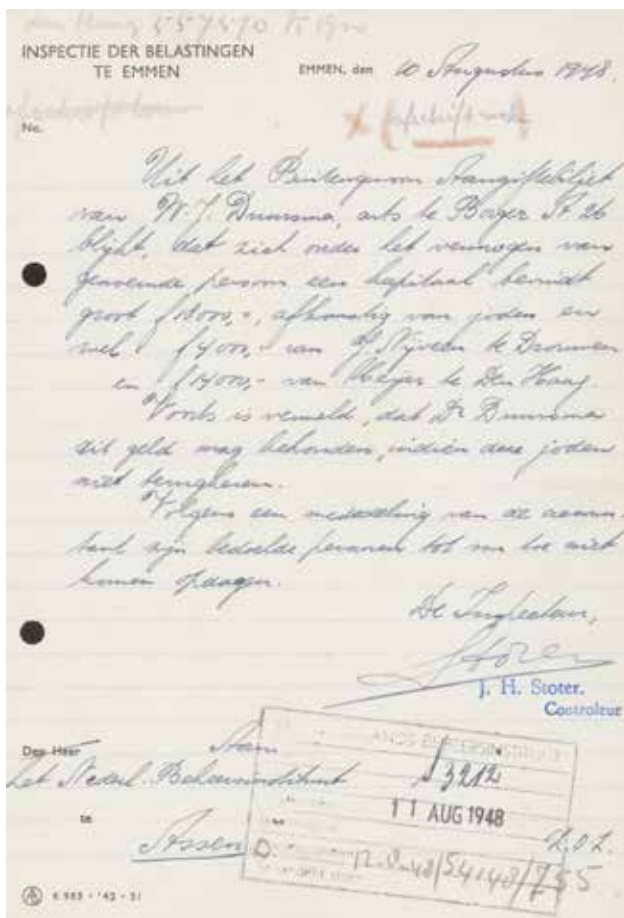
Op 21 juni 1943 werd in opdracht van burgemeester Doornbos een deel van de inboedel, kleding en beddengoed, op transport gezet naar de Nederlandsche Volksdienst aan de Gedempte Singel in Assen. Over wat er met het overige meubilair is gebeurd, is niets bekend.⁶

Op 5 oktober 1943 kocht Lambert Eding (* 1923), lid van de NSB, van de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV) de woning **Alinghoek 13** met wat bouwland voor f. 1.300,00. Omstreeks 6 maart 1944 ging Lambert Eding uit Elp met zijn gezin in het huis wonen.⁷

Op 29 oktober 1943 kocht Wolter Rense van Bruggen, lid van de NSB, de woning op het adres **Markeweg 10**. Hij verhuurde de woning.⁸

In bewaring gegeven geld

In augustus 1948 was bij de belastingdienst in Emmen bekend, dat voor begin oktober 1942 huisarts W.J. Duursma in Borger een bedrag van f. 18.000,00 in bewaring had gekregen van S.J. Nijveen (f. 4.000,00) en diens schoonzoon Sander Meijers uit Den Haag (f. 14.000,00). Hij had aangegeven dat hij het geld van Nijveen en Meijers mocht houden als zij niet terugkeerden. Duursma had

Uit de afgebeelde brieven blijkt dat Simon Jonas Nijveen en zijn schoonzoon Sander Meijers uit Den Haag respectievelijk f. 4.000,00 en f. 14.000,00 in bewaring hebben gegeven bij huisarts W.J. Duursma.

Bron:

Links: Nationaal Archief (NA), toegangsnummer 2.09.16.11, inventarisnummer 137415, document 89.

Links: NA, toegangsnummer 2.09.16.11, inventarisnummer 137415, document 90.

5 Gemeentearchief Borger, inventarisnummer 043.

6 Ibidem.

7 Hyp4, deel 1685, nummer 64.

8 Hyp4, deel 1687, nummer 23.

*Markeweg 10 anno 2024
(Foto Ina Meilink)*

Kadastrale situatie anno 2024. Het perceel dat in 2024 bij het adres Markeweg 10 behoort, is K1187. Dit perceel had bij Simon Jonas Nijveen het sectie- en deelnummer G1950.

van het geld f. 10.000,00 bij Kingma's Bank in Drachten in bewaring gegeven (deposito) en voor f. 8.000,00 in effecten bij de Twentsche Bank in Emmen belegd. In de stukken in het dossier over het vermogen van Nijveen is wel te lezen dat wanneer er geen minnelijke schikking komt aan de bewindvoerders wordt geadviseerd een gerechtelijke procedure te beginnen om het in bewaring gegeven geld terug te vorderen. In genoemd dossier zijn verder geen stukken over deze kwestie te vinden. Het is niet bekend of er een schikking is getroffen dan wel dat er een gerechtelijke procedure heeft plaatsgevonden. Opmerkelijk is dat de bewindvoerder in de vermogensopstelling van Simon Jonas Nijveen niets heeft vermeld over de genoemde f. 4.000,00.⁹

Landbouwgronden

Simon Jonas Nijveen had twee kadastrale leggers. In de legger 4378 stond zijn huis op het adres Alinghoek 13 met bouwland vermeld en in kadastrale legger 5618 het huis op het adres Markeweg 10 dat hij verhuurde, eveneens met landbouwgrond. Uit de vermogensopstelling blijkt dat de bezittingen in legger 4378 na het overlijden van zijn eerste vrouw in 1901 van hem en zijn twee dochters waren en dat zijn bezittingen in legger 5618 hem toebehoorden.¹⁰

Op 27 mei 1941 vaardigde de Duitse bezetter verordening 102/1941 uit betreffende de aangifte en gedwongen verkoop van landbouwgronden van joodse eigenaren. Na aangifte moesten de percelen voor 1 september 1941 worden verkocht aan niet-joden en voor 1 januari 1942 worden overgedragen.

Nijveen bezat op dat moment veertien percelen bouwland (vermeld in kadastrale legger 4378), tezamen ruim 60 are en vier percelen bouwland (vermeld in kadastrale legger 5618), tezamen ruim 5 are. De achttien percelen bouwland waren kleine percelen, gemiddeld nog geen 4 are.

Nijveen zal deze percelen tijdig hebben aangegeven, maar de verkoop van de percelen gelukte niet binnen de termijn die de Duitse bezetter in de verordening 102/1941 had gesteld.

Pas op 14 september 1942 verkocht Simon Jonas Nijveen de percelen bouwland H748 en H749 voor f. 120,00 aan Jan Jalving Berendszn., die deze akkers ook in gebruik had. Samen met zijn dochter Rosa ondertekende hij op het notariskantoor van Adolf Grutterink de verkoopakte. Het geld dat hij hiervoor ontving zal krachtens de tweede verordening (VO 58/1942) over joodse banktegoeden, die op 21 mei 1942 was ingegaan, op de rekening van Simon Jonas Nijveen naar

⁹ Nationaal Archief (NA), toegangsnummer 2.09.16.11, inventarisnummer 137415, documenten 89-91 en 93, betreft Simon Jonas Nijveen.

¹⁰ NA, toegangsnummer 2.09.16.11, inventarisnummer 137415, betreft Simon Jonas Nijveen.

*Op deze foto wandelen
Rosa Nijveen (1891-1943) en
Henderika Nijveen (1888-1943)
in de jaren '30 in de Haagse binnenstad.
(Uit Oorlogssporen, Beilen 2000, blz. 41,
Collectie G. Hebels)*

de 'roof'bank Lippmann, Rosenthal & Co zijn overgemaakt. Aangezien Nijveen en zijn dochter de verkoopakte ondertekenden en de koopsom op zijn LiRo-bankrekening hadden gestort, vond geen rechtsherstel plaats. De bewindvoerders/erfgenamen van Simon Jonas Nijveen konden na de bevrijding de f. 120,00 terugvorderen bij de bank Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (LVVS), de opvolger van de geliquideerde LiRo-bank.

De andere zestien percelen bouwland werden na de deportatie van Simon Jonas Nijveen en Rosa Nijveen door de Niederländische Grundstücksverwaltung verkocht. Piet Hein van Boven kocht perceel G53 (legger 4378); Roelof Dries kocht de percelen G169, G170, G176, G201, G 206, G207 en G2079 (legger 4378) en de percelen G171, G202, G208 en G2077 (legger 5618).

Het rechtsherstel met Piet Hein van Boven vond op 14 december 1948 plaats. Van Boven behield het perceel zonder hiervoor een vergoeding te betalen.¹¹

Het rechtsherstel met Roelof Dries vond op 5 november 1948 plaats. Ook hij behield zijn elf bouwlandpercelen. Hij betaalde hiervoor een vergoeding van f. 600,00.¹²

De oorlogskopers konden hun in de oorlog betaalde vergoedingen voor de landaankoop terugvorderen bij de Niederländische Grundstücksverwaltung welke opgeheven organisatie vanaf begin 1947 bij het Bureau Bijzondere Beheren van het Nederlands Beheersinstituut was ondergebracht. Het was ook mogelijk dat in de akte van rechtsherstel was opgenomen dat de vordering was overgenomen door beheerders of erfgenamen van de oorspronkelijke joodse eigenaar.

Na april 1945

Bewindvoerders

Er zijn twee bewindvoerders geweest. De eerste was notaris Gerrit Grutterink die van begin 1946 tot 1 maart 1948 bewindvoerder was. Vanaf 1 maart 1948 tot en met 1951 was schoenhandelaar Meinhard Jacob Gans (1890-1960) te Assen, Varkensmarkt 1, bewindvoerder.¹³

Akten van rechtsherstel

Op 26 augustus 1947 werd de akte van rechtsherstel voor de woning **Alinghoek 13** ondertekend. In deze akte werd opgenomen dat Eding aan 'Simon Jonas en Rosa Nijveen' nog 200 gulden moest betalen voor het 'woongenot' van 5 oktober 1943 tot 1 oktober 1945, het moment dat zijn gezin

¹¹ Hyp4, deel 1763, nummer 113, akte van rechtsherstel, 14-12-1948.

¹² Hyp4, deel 1758, nummer 130, akte van rechtsherstel, 05-11-1948.

¹³ NA, toegangsnummer 2.09.16.11, inventarisnummer 137415, betreft Simon Jonas Nijveen.

de woning moest verlaten. Eding en Simon Jonas en Rosa Nijveen waren bij de ondertekening niet aanwezig. Eerstgenoemde was in een interneringskamp opgesloten; vader en dochter Nijveen waren op 23 oktober 1943 al vermoord. Eding behield van de f. 1.300,00 die hij in 1943 had betaald een vordering op de NGV over van f. 1.244,87. In de meeste gevallen werd hiervan 75% uitbetaald.¹⁴ Op 26 augustus 1947 vond eveneens het rechtsherstel plaats voor de woning op het adres **Markeweg 10**. De 'geroofde' woning was voor een bedrag van f. 1.700,00 aan Van Bruggen verkocht. De huur van f. 2,00 per week die Van Bruggen van de huurder had ontvangen, moest hij afstaan aan 'Simon Jonas en Rosa Nijveen'. Hij behield een vordering op de NGV van f. 1.628,24.¹⁵ Op 2 september 1948 werden de beide woningen met toestemming van de bewindvoerders verkocht. Op dat moment waren er nog geen officiële akten van overlijden van Simon Jonas en Rosa Nijveen opgesteld. Dat gebeurde pas in 1950. De woning op het adres **Alinghoek 13** werd voor f. 1.350,00 verkocht en de woning op het adres **Markeweg 10** bracht f. 1.100,00 op. De beide woningen werden door de toenmalige huurders gekocht.¹⁶

Nederlandse Beheersinstituut

Het vermogensbeheer werd tussen 15 januari 1946 en 1 maart 1948 door notaris Gerrit Grutterink uit Borger gevoerd. Van 1 maart 1948 tot en met 1951 was schoenmaker Meinhard J. Gans uit Assen bewindvoerder.¹⁷

Het beheer van het onroerend goed van de familie Nijveen werd pas in 1948 goed opgepakt. Het heeft zich vooral toegespitst op het bijhouden van inkomsten en uitgaven betreffende het onroerend goed van Simon Jonas Nijveen. Veel documenten gingen over de kosten van het beheer.¹⁸ Notaris Gerrit Grutterink vond de beloning gelet op de werkzaamheden te laag.¹⁹

De gemeentelijke lasten werden na de bevrijding door de bewindvoerders van de bankrekening van Simon Jonas Nijveen betaald.²⁰

In de opgestelde balansen is geen bedrag te vinden voor de inboedel van de woning van Nijveen. Ook zijn er geen eindverslagen van de bewindvoerders te vinden.²¹

In geen enkel document in het dossier over het vermogen van Simon Jonas en Rosa Nijveen, met uitzondering van het geplakte briefje bij kadastrale legger 9972 (gemeente Borger), staan de namen van de erfgenamen vermeld en welke bedragen aan hen zijn uitgekeerd en welke notaris de verklaring van erfrecht heeft opgesteld. Wij vermoeden op basis van genealogisch onderzoek

14 NA, NBI, Simon Jonas Nijveen, toegangsnummer 2.09.16.11, dossier 137415, document 186. Hyp4, deel 1685, nummer 64, 5 oktober 1943.

Hyp4, deel 1731, nummer 98, akte d.d. 26-08-1947, notaris Otto Wichers te Odoorn.

15 Hyp4, deel 1274, nummer 91, gekocht op 11 februari 1924 en 25 februari 1924.

Hyp4, deel 1687, nummer 23, 29 oktober 1943.

Hyp4, deel 1687, nummer 23, 26 augustus 1947.

16 Hyp4, deel 1758, nummer 6, akte d.d. 2-9-1948, notaris Gerrit Grutterink te Borger.

Betreft Alinghoek 13, sectie G nummers 1424, 1425, 1402, en 1625, groot 0.23.60 ha. Verkoop op 05-10-1943, deel 1685, nummer 64 aan L. Eding. Rechtsherstel akte d.d. 26-08-1947, deel 1731, nummer 98. Koper: Albert Hulshof, landbouwer te Drouwen, koopsom f. 1.350,00.

Betreft Markeweg 10 sectie G 1950, groot 0.35.70 ha, hetgeen werd verkregen op de veiling van 24/25-2-1924, deel 1274, nummer 93, en werd verkocht volgens akte d.d. 29-10-1943, deel 1687, nummer 23 aan W.R. van Bruggen. Rechtsherstel akte 26-8-1947, deel 1731, nummer 97. Koper: Roelof Schutrups, arbeider te Drouwen, koopsom f. 1.100,00.

17 NA, NBI, Simon Jonas Nijveen, toegangsnummer 2.09.16.11 - 137415, documenten 72, 86, 87, 116, 176, 180, 181 en 185.

18 NA, NBI, Simon Jonas Nijveen, toegangsnummer 2.09.16.11 - 137415.

19 NA, NBI, Simon Jonas Nijveen, toegangsnummer 2.09.16.11 - 137415, documenten 5, 19, 21, 85, 95, 167, 172-175, 194 en 196.

20 NA, NBI, Simon Jonas Nijveen, toegangsnummer 2.09.16.11 - 137415, documenten 55, 56, 60, 61, 64, 65, 119-121.

21 *Ibidem*.

Stolpersteine bij het adres Alinghoek 13, Drouwen (Foto Ina Meilink)

dat er twee erfgenamen waren: Salomon Kan uit Terneuzen en Palestina-pionier Max de Valença. Vermoedelijk heeft notaris K.J. Hoving uit Terneuzen een verklaring van erfrecht opgesteld en de verdeling van de erfenis geregeld.²²

De oorlogskopers

Nagenoeg alle oorlogskopers moesten zich na de bevrijding verantwoorden voor het feit dat men 'voordeel had getrokken uit maatregelen van de bezettende macht, door een jodenwoning met bijbehorende grond te kopen'. Was de oorlogskoper geen lid van de NSB geweest, dan werd de oorlogskoper wegens 'afkeurenswaardig' gedrag in de vorm van een 'terechtwijzing' een verbeurdverklaring van het vermogen tot een 'gering bedrag van f. 100,00' opgelegd. Bij oorlogskopers die lid waren geweest van de NSB werd de oorlogskoper om zijn gedrag als lid van de NSB en/of 'heulend met de vijand' tijdens de oorlog veroordeeld; het kopen van joods onroerend goed werd in zo'n geval niet of nauwelijks meegewogen in het vonnis.²³

Makelaar Gerhard Staal uit Eelde, lid van de NSB, was actief in de gemeente Borger en verleende als makelaar zijn bemiddeling bij de verkoop van dergelijke eigendommen. Tegenover één van de kopers verklaarde Staal dat de f. 300,00 die de oorlogskoper voor het stuk grond betaalde op de bankrekening van de familie Nijveen werd bijgeschreven. Voor het gevoel van de oorlogskoper rechtvaardigde dat gegeven de aankoop. Waar Nijveen was en hoe deze over zijn geld kon beschikken, vroeg hij zich kennelijk niet af.²⁴

²² *Ibidem*, documenten 7, 102 en 114.

²³ *De Noord-Ooster*, 11-11-1947.

PDAC, 05-12-1946 en 12-12-1946.

Winschoter Courant, 11-11-1947.

CABR 87789 oud invoernummer 3811, betreft Roelof Dries.

²⁴ *Gerhard Staal (Hoogkerk, 21-09-1901) was tot 25 november 1947 geïnterneerd. Hij kreeg een verbeurdverklaring van f. 5.000,00 opgelegd en mocht zijn beroep van makelaar niet meer uitoefenen.*

CABR-dossier 29856 Hein van Boven.

De Noord-Ooster, 03-03-1947.

EC, 17-03-1947.

NA, NL-HaNA_2.09.16.11_137415.

De rol van het notariaat (bijlage 4, paragraaf 8)

De aktes van verkoop van landbouwgronden van Simon Jonas Nijveen op grond van de verordening 102/1941 van 27 mei 1941 van de Duitse bezetter werden door notaris Adolf Grutterink uit Borger opgesteld.²⁵

De akte van verkoop van de woning op het adres Alinghoek 13 passeerde eveneens bij notaris Adolf Grutterink.²⁶ De koper, Lambert Eding, woonde er van 6 maart 1944 tot 10 april 1947.²⁷

Op 29 oktober 1943 passeerde bij notaris Geert Jan Russen te Groningen de verkoopakte van het pand Markeweg 10 (voormalige huisnummers D52 en D62) te Drouwen.²⁸ De koper Wolter Rense van Bruggen uit Hoogkerk verhuurde de woning.²⁹

De akten van rechtsherstel van de woningen op het adres Alinghoek 13 en Markeweg 10 vonden op 26 augustus 1947 plaats op het kantoor van notaris Otto Wichers te Odoorn.³⁰

DROUWEN		Alinghoek		Huisnummer 54 13	
Straat Wijk	Datum aangifte		Vorige woonplaats (of adres, 4)	Nieuwe woonplaats (of adres, 1)	Aantekeningen
	in	uit			
Eding, Lambert	6 Oct 47	11 Aug 49	J 54	D 17a	
Wanders, Arend	12 Nov 45	6 Oct 47	D 50	J 54	
Vos, Hendrik	12 Aug 49	15 sep 56	D 61	Westdorp Brink 11	
Halehof, Albert	26 sep 56		Bronneger Boorster 15 I		gehuwd

Deel van bewonerskaart Alinghoek 13 (GAB)

DROUWEN		Markeweg		Huisnummer 10 62	
Straat Wijk	Datum aangifte		Vorige woonplaats (of adres, 4)	Nieuwe woonplaats (of adres, 1)	Aantekeningen
	in	uit			
Schutrups, Roelof	--	14 aug 59	--	overleden	
Schutrups, Hillechien M.G.	9 Nov 40	15 Nov 44	D 62	D 62	1/geh. dochter

Deel van bewonerskaart Markeweg 10 (GAB)

25 Het betrof:

1- De verkoop van de bouwlandpercelen H748 en H749 aan Jan Jalving Berendszn. in Drouwen voor f. 120,00. De verkoopakte passeerde op 14 september 1942 bij notaris Adolf Grutterink. Er rustte geen hypotheek op deze landbouwgronden.

2- De verkoop van de bouwlandpercelen G169, G170, G171, G176, G201, G202, G206, G207, G208, G2077, G2079) voorheen G174, G175 en G203) voor f. 600,00 aan Roelof Dries te Drouwen. De verkoopakte passeerde op 31 mei 1943 bij notaris Adolf Grutterink. Er rustte geen hypotheek op deze landbouwgronden. In de akte noteerde Adolf Grutterink dat Simon Jonas Nijveen en zijn dochter Rosa Nijveen in Drouwen woonden, terwijl hij wist dat zij naar Durchgangslager Westerborn waren gegaan. Op het moment dat de akte werd 'verleden', waren zij al vermoord.

3- In 1943 werd aan landbouwer Pieter van Boven in Drouwen het bouwlandperceel G53 verkocht. Kadaster Borger, legger 4378, Simon Jonas Nijveen. Hiervan is geen verkoopakte gevonden.

4- In 1943 werd aan landbouwer Lambert Eding de bouwlandpercelen G1402, G1425, G1625 en het perceel G1424 (huis en erf) verkocht. Kadaster Borger, legger 4378, Simon Jonas Nijveen. Hiervan is geen verkoopakte gevonden.

26 In 1943 werd aan landbouwer Lambert Eding het perceel G1424 (huis en erf) verkocht. Kadaster Borger, legger 4378, Simon Jonas Nijveen. Hiervan is geen verkoopakte gevonden.

27 GAB, Bewonerskaart Alinghoek 13.

28 Hyp4, deel 1687, nummer 23.

29 GAB, Bewonerskaart Markeweg 10.

30 Hyp4, deel 1731, nummer 98, akte d.d. 26-08-1947, notaris Otto Wichers in Odoorn.

De gemeentelijke verantwoording van de ontvangen 'legesgelden', welke een dag na het opstellen van de lijst van joodse inwoners van de gemeente Borger werd gemaakt. (GAB, inv. nr. 41)

Datum	Naam	Nummer der kittazals	Beding	Anteckeninge
15-2-41	S.J. Nijveen	1	f. 3,-	
17-2-41	B.N. Cohen	2	f. 3,-	
17-2-41	F. Dalsheim	3	f. 6,-	
18-2-41	E. Stern	4	f. 4,-	
19-2-41	E. Dams, echtg. v. A.G. Dalsheim	5	f. 1,-	
TOTAAL			f. 17,-	

De rol van de gemeente Borger (bijlage 4, paragraaf 10)

De burgemeester van Borger heeft medewerking verleend aan de uitvoering van de verordening no. 6/1941 van 10 januari 1941 van de 'aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloed'. Dit moest voor 24 januari 1941 gebeuren. Hiervoor kreeg de burgemeester een voorgedrukt formulier toegezonden, waarop hij alleen de naam van de gemeente, het tijdstip waarop joden op het gemeentehuis zich konden melden en zijn handtekening met gemeentestempel moest zetten. De kosten voor deze registratie, f. 1,00 per persoon, moesten door de aanvragers zelf betaald worden. Simon Jonas Nijveen betaalde voor hemzelf, zijn vrouw en zijn dochter f. 3,00 aan de gemeente. Zijn vrouw, Eva Lezer, overleed een paar maanden later op 14 juni 1941.

Op 25 februari 1941 volgde een brief met de opdracht een lijst van joodse inwoners op te stellen. Ambtenaren hebben hieraan in opdracht van de burgemeester uitvoering gegeven. De lijsten zijn begin oktober 1942 gebruikt bij het op transport zetten van joden naar Durchgangslager Westerbork.³¹ Aangezien Simon Jonas Nijveen ernstig ziek was, had hij een medische verklaring van huisarts Duursma gekregen, waarin stond vermeld dat hij fysiek niet kon worden vervoerd.³²

Ruim een half jaar later, 10 april 1943, was Simon Jonas Nijveen in staat om samen met zijn dochter Rosa 'vrijwillig en op eigen gelegenheid', zo wordt vermeld, naar Durchgangslager Westerbork te reizen.³³

Na hun vertrek werd de woning in opdracht van de burgemeester door de politie afgesloten en de toegangsdeur verzegeld. Op 21 juni 1943 werd een deel van de inboedel, kleding en beddengoed, in opdracht van de burgemeester door de politie naar de Nederlandsche Volksdienst in Assen verzonden.³⁴

Het gemeentebestuur van Borger is op geen enkele wijze betrokken geweest bij:

- de verkoop van de woningen **Alinghoek 13** en **Markeweg 10** tijdens de Duitse bezetting in 1943 en het rechtsherstel hiervan in 1948;
- de verkoop van landerijen van Simon Jonas Nijveen, die hij op 10 mei 1940 in zijn bezit had en die hij vanaf 1941 op grond van verordening 102/1941 (27 mei 1941) moest verkopen.

De gemeente Borger heeft na de deportatie van Simon Jonas Nijveen en zijn dochter Rosa de gemeentelijke belastingen, wegenbelasting en de grondbelasting van zijn beide woningen eerst van de oorlogskoper en daarna van de bewindvoerders ontvangen.³⁵ Hierbij moet worden vermeld dat de oorlogskopers het woongenot en/of de huurinkomsten hadden en dat de bewindvoerders na het rechtsherstel de huurinkomsten van de woningen kregen.

³¹ GAB, inventarisnummer 041.

³² GAB, inventarisnummer 043.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ NA, NBI, Simon Jonas Nijveen, toegangsnummer 2.09.16.11 - 137415, documenten 55, 56, 60, 61, 64, 65, 119-121.

Kerngegevens Simon Jonas Nijveen, Alinghoek 13 - Markeweg 10, Drouwen (bijlage 4)

Kerngegevens (bijlage 4)	Simon Jonas Nijveen, Alinghoek 13, Drouwen
Betreft	Simon Jonas Nijveen, Gieten, 24-11-1858 - Sobibor, 23-04-1943
Echtgenote	Froukje Naiwitter, Hoogezand, 09-02-1861 - Drouwen, 07-08-1901 Eva Lezer, Onstwedde, 29-08-1866 - Drouwen, 14-06-1941
Kinderen (2)	gehuwd met Sander Meijers, Muntendam, 01-03-1884 - Auschwitz 29-10-1942
Henderika Nijveen, Drouwen, 01-04-1888 - Auschwitz, 29-10-1942	
Rosa Nijveen, Drouwen, 15-06-1891 - Sobibor, 23-04-1943	
Totaal familie: natuurlijke dood voor 1940: 2; na 1945: 0;	vermoord in concentratiekamp: 4
Adres (1) - Woonadres	Drouwen, Alinghoek 13
Adres (2) - Verhuur	Drouwen, Markeweg 10
Rol van de gemeente	ja, drie personen (Simon Jonas Nijveen, Eva Lezer en Rosa Nijveen)
Vermelding op lijst art. 2 Verordening no. 6/1941 - geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede	ja, twee personen (Simon Jonas Nijveen en Rosa Nijveen)
Zijn op eigen gelegenheid naar Durchgangslager Westerbork vertrokken	geen
Via werkkamp naar Durchgangslager Westerbork	geen
Via Apeldoorn naar Durchgangslager	ja
Inventarisatie huisraad door gemeentepolitie/marechaussee	niet bekend
Verzenden etenswaren naar afdeling NVD in gemeente Borger	ja
Verzenden huisraad naar NVD, Assen	geen
Rol van de gemeente in 1940-1945 na deportatie	geen
Rol van de gemeente in 1940-1945 bij verhuur woningen	geen
Rol van de gemeente in 1940-1945 bij verkoop woningen	geen
Onroerend Goed (1) Alinghoek 13	G1424
Stichtingsjaar van de woning	1861
Eigenaar van de woning geworden in	1873 (betreft schoonvader van Simon Jonas Nijveen)
Verkoop geroofd onroerend goed Alinghoek 13	6459
Algemeen Laufnummer Verkaufsbücher	Simon Jonas Nijveen
Eigenaar	15-8-1943
Verkoopdatum	Lambert Eding
Oorlogskoper	f. 1.300,00
Verkoopprijs	5-10-1943
Akte van eigendomsovergang	f. 39,78
Belastingen en kosten	f. 1.284,65
Netto opbrengst voor NGV	neen
Was het pand met een hypotheek bezwaard?	Adolf Grutterink, Borger
Notaris	Lid van de NSB
Politieke gezindheid oorlogskoper	Ja, voor lidmaatschap NSB en deelname aan huiszoekingen e.d. als landwachter.
Justitiële vervolging oorlogskoper	

Onroerend Goed (2) Markeweg 10

Stichtingsjaar van de woning

Eigenaar van de woning geworden in

Verkoop geroofd onroerend goed Markeweg 10

Algemeen Laufnummer Verkaufsbücher

Eigenaar

Verkoopdatum

Oorlogskoper

Verkoopprijs

Akte van eigendomsovergang

Belastingen en kosten

Netto opbrengst voor NGV

Was het pand met een hypotheek bezwaard?

Notaris

Politieke gezindheid oorlogskoper

Justitiële vervolging oorlogskoper

Landbouwgronden**Landbouwgronden (1)**

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper

Kadastraal perceelnummer - soort - jaar rechtsherstel - bedrag

Landbouwgronden (2)

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper

Kadastraal perceelnummer - soort - jaar rechtsherstel - bedrag

Landbouwgronden (3)

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper

Kadastraal perceelnummer - soort - jaar rechtsherstel - bedrag

G1950

1899

1924

6622

Simon Jonas Nijveen

21-8-1943

Wolter Rense van Bruggen, Hoogkerk

f. 1.700,00

29-10-1943

f. 52,02

f. 1.647,98

neen

Geert Jan van Russen, Groningen

Lid van de NSB

Ja, voor lidmaatschap NSB.

Kadaster, legger 4378 - Simon Jonas Nijveen en cons. (Alinghoek 13)

Kadaster, legger 5618 en 8058 - Simon Jonas Nijveen (Markeweg 10)

H748 en H749 - bouwland - 1895 - f. 42,00

H748 en H749 - bouwland, 1943 - f. 120,00 - Jan Jalving Bzn., Drouwen

Geen rechtsherstel. Nijveen had zelf de verkoopakte ondertekend en het geld ontvangen.

G169 en G170 - bouwland - 1895 - f. 10,00

G174, G175 (wordt G2079) en G176 - bouwland - 1893 - f. 71,50

G201 - bouwland - 1892 - f. 17,00

G203 (wordt G2079) - bouwland - 1896 - f. 4,00

G206 - bouwland - 1895 - f. 14,00

G207 - bouwland - 1899 - f. 1,00

G202 en G208 - bouwland - 1903 - f. 25,00

G2077 (was G205) - bouwland - 1911 - f. 35,00

G171 - 1924 - bouwland - ?

G169, G170, G176, G201, G206, G207, G2079 (Alinghoek 13) en G171, G202,

G208 en G2077 - bouwland - f. 600,00 - Roelof Dries, Drouwen

G169, G170, G176, G201, G206, G207, G2079 (Alinghoek 13) en G171, G208

en G2077 - bouwland - f. 600,00 - Roelof Dries, Drouwen. G202 stond niet

vermeld, maar hoorde ook bij het rechtsherstel.

G53 - bouwland - 1879 - f. 17,00

G53 - bouwland - 31-05-1943 - f. 300,00. In de akte vermeldt notaris

Grutterink dat Simon Jonas Nijveen en Rosa Nijveen nog in Drouwen wonen, terwijl zij op 10-04-1943 naar Durchgangslager Westerbork zijn gegaan.

G53 - bouwland - 1948 - Van Boven betaalt geen vergoeding aan de

lastgevers Gans en Drielsma, bewindvoerders Simon Jonas en Rosa Nijveen

en Henderika Meijers-Nijveen. Van Boven behoudt G53.

Landbouwgronden (4)

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper

Kadastraal perceelnummer - soort - jaar rechtsherstel - bedrag

Notaris

Akte van rechtsherstel woning Alinghoek 13 (1)

Akte van rechtsherstel / eigendomsovergang

Verkoopbedrag bij rechtsherstel in 1947

Exploitatiesaldo verhuur minus kosten

(heffingen, verzekeringen e.d.)

Verkoopbedrag in 1948

Akte van rechtsherstel woning Markeweg 10 (2)

Akte van rechtsherstel / eigendomsovergang

Verkoopbedrag bij rechtsherstel in 1947

Exploitatiesaldo verhuur minus kosten

(heffingen, verzekeringen e.d.)

Verkoopbedrag in 1948

Bewindvoering - Vermogensdossier bij NBI

Van Simon Jonas Nijveen, Drouwen

Bewindvoerders

Relatie tot joodse eigenaren van de woning

Financiële middelen

Banktegoeden, sieraden (claim bij de LiRo)

In bewaring gegeven geld en/of sieraden

Eindvermogen (1)

Eindvermogen (2)

Verklaring erfrecht, erfflater, erfgenamen

Verklaring van erfrecht, opgemaakt op:

Erflaters

Erfenis gaat naar

Stolpersteine**Bronnen**

Kadaster, leggers

Kadastrale leggers Simon Jonas Nijveen

Kadaster, kadastrale akten

Nationaal Archief, NBI vermogensdossiers

Nationaal Archief, CABR-dossiers

Gemeentearchief Borger

Gemeentearchief Borger

Literatuur

G1402, G1425 en G1625 (incl. G1424, huis en erf) - bouwland - 1873

G1402, G1425 en G1625 (incl. G1424, huis en erf) - bouwland - 1943 - f.

1.300,00 - Lambert Eding

(zie Onroerend Goed (1) Alinghoek 13)

Adolf Grutterink, Borger

26-8-1947

Verkoop nietig verklaard.

f. 200,00 voor 'woongenot' voor erfgenamen Simon Jonas Nijveen

voor eigenaar / bewoner

f. 1.350,00

26-8-1947

Verkoop nietig verklaard.

Ontvangen huur van f. 2,00 per week moest W.R. van Bruggen aan

erfgenamen Simon Jonas Nijveen afstaan.

voor eigenaar / bewoner

f. 1.100,00

NA, toegangsnummer 2.09.16.11, inv.nr. 137415; 198 documenten

Notaris G. Grutterink, Borger - vanaf 01-03-1948: M.J. Gans, Assen

Geen

De Boerenleenbank Buinen heeft het banktegoed van f. 10.023,56 op een LiRo-rekening t.n.v. Simon Jonas Nijveen overgemaakt.

Aan W.J. Duursma in Borger is door Simon Jonas Nijveen f. 4.000,00 in

bewaring gegeven. Zijn schoonzoon S. Meljers had f. 14.000,00 bij W.J.

Duursma in bewaring gegeven.

Privé-vermogen S.J. Nijveen wordt op 8 juni 1950 op f. 1.736,02 (inclusief f. 1.100,00 van de verkoop woning Markeweg 10). Er wordt niets vermeld over het banktegoed van f. 10.023,56 van Simon Jonas Nijveen bij de LiRo-bank, voorheen Boerenleenbank Buinen) en de f. 4.000,00 die in bewaring was gegeven bij W.J. Duursma.

Het gemeenschapsvermogen van Simon Jonas Nijveen en zijn dochters Henderika en Rosa wordt op 8 juni 1950 op f. 1.406,55 (inclusief woning Alinghoek 13) gesteld.

Vermoedelijk door notaris K.J. Hoving uit Terneuzen.

Simon Jonas Nijveen en dochters Henderika en Rosa

Salomon Kan (Terneuzen) en Max de Valença (Israël)

Ja.

Rapport: verantwoording bronnen

41 leggers ingezien

voor 1945: 4323, 4378, 5618 en 8058 - na rechtsherstel: 10281

35 akten ingezien

zie Bewindvoering - Vermogensdossiers bij NBI

Roelof Dries, CABR 87789 oud invoernummer 3811.

Hein van Boven, CABR-dossier 29856.

Inventarisnummer 041, 042, 043, 125, 1377 en 2202

Dossier burgemeester Jan Klazes Doornbos

Rapport: literatuurlijst

5.5-

1^e Exloërmond, Zuiderdiep 358

Rafel Israëls (bijlage 5)

Samenvatting (bijlage 5)

Rafel Israëls (Visvliet, 29-07-1887 - Groningen (?), 24-08-1975) was op 29 augustus 1918 in het gemeentehuis van Burgum met onderwijzeres Iemkje Ploegsma (Tietjerksteradeel, 24-01-1892 - Zuidhorn, 1979/1980) gehuwd.¹

In februari 1922 werd zij benoemd tot onderwijzeres aan de school 2^e Exloërmond (Oost).²

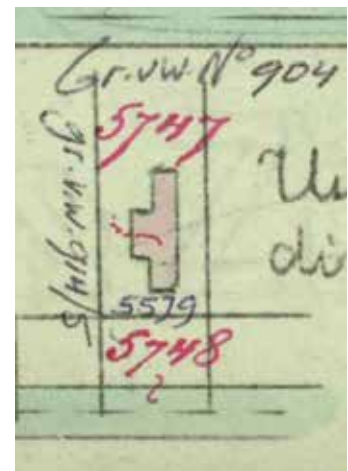
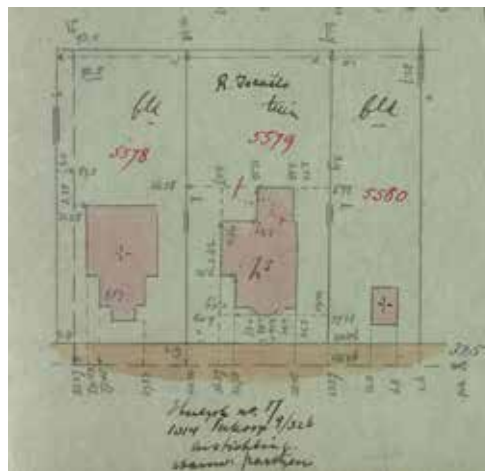
Koop perceel grond en bouw woning

Op 28 juli 1925 passeerde bij notaris Christiaan Johannes Vink in Zuidhorn een transportakte betreffende de verkoop door Jakob Blaauw, Engbertszn., landbouwer in Musselkanaal, voor zichzelf en als lasthebber van de familie Tonkens van 'een huisstede aan de Hoofdweg te 2^e Exloërmond, uitmakende een ongeveer zuidelijk afgepaalde middengedeelte, groot ongeveer 0.23.00 ha, van het perceel sectie D1014' voor f. 1.000,00 aan Rafel Israëls. Laatstgenoemde voldeed het bedrag op het notariskantoor contant.³

In de maanden erna werd de woning op kavel D5579 gebouwd die begin december 1925 klaar was. Op 17 december 1925 werd het echtpaar Israëls met hun zoon Alexander Anton ingeschreven als inwoners van de gemeente Odoorn.

In de zomer van 1925 vroeg Rafel Israëls aan de gemeente Onstwedde ontslag aan. De reden werd niet in een krantenbericht vermeld. Ook over een afscheid van hem als onderwijzer aan openbare

Links: Kadaster, Veldwerk_ ODN00_D_344_1. Op deze veldwerktekening uit 1927 staan de maten van de kavel en van het huis van Rafel Israëls (D5579) vermeld.

Rechts: Kadaster, Veldwerk_ ODN00_D_373. Deze veldwerktekening is in 1937 gemaakt, nadat 69 percelen van diverse eigenaren in 1933, onder andere van Rafel Israëls (D5747), in het bezit kwamen van het Waterschap Exloo.

1 De Noord-Ooster, 22-09-1925 en 24-09-1925 en Winschoter Courant, 22-09-1925.

2 Emmer Courant (EC), 11-02-1922.

3 Hyp4, deel 1305, nummer 72, 28-07-1925.

Een foto van het jonge gezin voor hun woning. Vanaf links: Rafel Israëls, Alex Israëls en Iemkje Israëls-Ploegsma. Deze foto zal omstreeks 1925-1926 zijn gemaakt. (Uit: Pranger, 150 jaar, blz. 78.)

lagere school 2 in Musselkanaal werd niets gevonden. Zijn slechtzienheid zal een reden voor zijn eervol ontslag zijn geweest. In de volksmond werd hij 'de blinde onderwijzer' genoemd. Zijn kleinkinderen vertelden dat hij aan een retina-/netvliesdegeneratie leed, waardoor hij al op jonge leeftijd wist dat hij blind zou worden. Hij zou vanaf zijn veertigste levensjaar, 1927, blind zijn geweest. Het feit dat Iemkje Israëls-Ploegsma als onderwijzeres in de gemeente Odoorn werkzaam was, verplichtte haar naar deze gemeente te verhuizen.

Het ontslag zal de thuissituatie hebben veranderd, waarbij Iemkje Israëls-Ploegsma 'kostwinner' werd en Rafel 'zonder beroep' was of ook wel als 'assuradeur' optrad. In het bevolkingsregister van de gemeente Odoorn staat dit twee keer vermeld.⁴

Blindenbond afdeling Groningen

Nadat hij in 1925 ontslag had genomen, zette Rafel Israëls zich in voor de Blindenbond. Samen met 'de heer Holwerda en mejuffrouw Hollander' vormde hij het eerste bestuur van de afdeling Groningen van deze bond.⁵

Ook leerde Rafel Israëls Esperanto. Eind 1929 slaagde Rafel Israëls in Utrecht voor het examen Esperanto A. Van de 26 kandidaten slaagden er 21.⁶ Velen dachten na het geweld van de Eerste Wereldoorlog dat het Esperanto de mensen kon verbinden en dat zo een nieuwe oorlog kon worden voorkomen. Ook in 2^e Exloërmond vond 'de blinde onderwijzer' Rafel Israëls mensen die in deze pacifistische gedachte geïnteresseerd waren.

Registratie

Op 2 juli 1942 liet burgemeester Johan van Roijen (1899-1985), burgemeester van Odoorn van 1938-1943 en 1945-1964 een lijst opstellen met joodse inwoners in zijn gemeente. Behalve de gezinnen van Mozes Dalsheim en Daniël Lezer wordt ook het gezin van Rafel Israëls vermeld: hijzelf, zijn vrouw en zijn zoon Alexander Anton.⁷ Bij zijn vrouw staat vermeld dat zij geen beroep meer heeft. Zij had in 1941 eervol ontslag gekregen wegens een medische afkeuring.⁸

Rafel Israëls

Op 22 september 1942 verstuurde burgemeester Van Roijen aan het 'Hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregister Dienst IVA in Den Haag' een verklaring dat Rafel Israëls 'een gemengd huwelijk' had. Ook Rafel Israëls kreeg van de secretaris van de gemeente Odoorn nog dezelfde dag een afschrift van dit document met de opmerking: 'Bijgaand bewijsstuk moet door U bij het

⁴ Odoorn, *Bevolkingsregister Deel 14, 1900-1938* (DA, toeg. 2001.18; nummer 34).

⁵ NvhN, 04-07-1933 en 13-10-1976.

⁶ Eindhovens Dagblad, 12-12-1929.

⁷ GAO 047, document 51.

⁸ Notulen B&W, 10 maart 1941; EC, 04-03-1941.

Vanaf links: Rafel Israëls, Alex Israëls en Iemkje Israëls-Ploegsma. Deze foto is omstreeks 1925-1926 gemaakt. (Uit: Pranger, 150 jaar, blz. 238.)

persoonsbewijs worden bewaard, teneinde op verlangen te kunnen worden getoond.⁹ Na de deportatie van joden uit de gemeente Odoorn naar werkkampen (17 augustus 1942) proberen Rafel en zijn vrouw Iemkje vrijstelling te krijgen van het werken in een werkkamp op grond van zijn blindheid en zijn slechte gezondheid. Zij roepen daarbij de hulp in van A. Plas, (oud-)voorzitter van de afd. Groningen van de Blindenbond, zoals blijkt uit een schrijven van 23 oktober 1942 in het gemeentearchief van Odoorn. Zij bezitten dan al een attest van huisarts Reinders, waarin deze op grond van de gezondheid en blindheid van Israëls verklaarde dat hij volkomen ongeschikt is voor tewerkstelling 'in welke vorm ook'.¹⁰

Rafel Israëls kreeg zijn vrijstelling, welke op 12 oktober 1942 door de 'Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD für die besetzten Niederländischen Gebiete in den Haag' werd afgegeven (no. 102038).¹¹

Rafel Israëls is volgens zijn familie na oktober 1942 ondergedoken bij een familie in Arnhem. Binnen de familie gaat het verhaal dat er in de trein waarin Rafel naar Arnhem reisde, werd gecontroleerd. Hij zou dan met zijn joodse persoonsbewijs uit de trein gehaald zijn, ware het niet dat hij in plaats van zijn persoonsbewijs zijn blindenkaart te voorschijn haalde en toen vroeg 'de controleur' niet ook nog naar het persoonsbewijs. De vraag is natuurlijk of hij bij die gelegenheid toevallig de verkeerde kaart liet zien. Het is niet bekend hoe Rafel Israëls aan dit onderduikadres kwam.¹²

Alexander Anton Israëls

In 1940 en 1941 studeerde Alexander Anton (Lex) in Groningen, waar hij op de adressen Oosterstraat 60a (13 september 1940 tot 22 januari 1941) en Petrus Campersingel 169a (22 januari 1941 tot 21 oktober 1941) woonde. Vanaf 21 oktober 1941 tot 24 februari 1943 woonde hij bij zijn ouders thuis.¹³

Roof (1942-1944)

Volgens de transportakte van 6 mei 1944 had de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV) op 3 december 1942 het onroerend goed van Rafel Israëls, het perceel 2^e Exloërmond H50a, zijnde een behuizing met grond sectie D5747, groot 0.19.50 ha, overeenkomstig artikel 9 van verordening 1941/154 'kosteloos' overgenomen. Hoewel het geroofde pand van Israëls door de NGV te

⁹ GAO 047, documenten 61 en 62.

¹⁰ GAO 047, documenten 067.

¹¹ GAO 047, documenten 072-074.

¹² Informatie van de familie Israëls. Na de oorlog heeft Rafel Israëls nog vele jaren iedere zomer bij deze familie geloged.

¹³ GAO, Persoonskaart Alexander Anton Israëls.

koop werd aangeboden, werd het niet verkocht.¹⁴ Kennelijk was voor velen de morele drempel te hoog om dit pand van een (ondergedoken) joodse blinde 'onderwijzer' en een schooljuffrouw die al vele jaren in 2^e Exloërmond woonde en werkte te kopen. Anderhalf jaar later, 6 mei 1944, werd bij notaris Otto Wichers te Odoorn een transportakte ondertekend, waarbij de NGV het onroerend goed overdroeg aan Alexander Anton Israëls, zoon van Rafel Israëls. Alexander Anton Israëls ondertekende deze transportakte. Zijn vader was niet aanwezig. Namens de NGV ondertekende Catharina Lammerdina Rubinge, secretaresse, de transportakte.¹⁵

In de Verkaufsbücher werd de verkoop aan Alexander Israëls vermeld onder het Laufnummer S58043. Vermoedelijk staat de S voor 'Sonst', dat wil zeggen 'anders'. In de Verkaufsbücher zijn meer voorbeelden te vinden, waarbij een pand overgaat naar een familielid. In deze gevallen begint een Laufnummer ook met een 'S'. Verder is er nog een opvallende gelijkenis. Bij dit soort transacties wordt in alle gevallen 'Kasse im Haus' vermeld. Hetgeen er op wijst dat de eigendomswisseling met gesloten beurzen heeft plaatsgevonden. Dat is terug te vinden in de akte van rechtsherstel uit 1948, waarin wordt vermeld dat de eigendomsoverdracht in 1944 'om niet' is gedaan.¹⁶

Rafel Israëls had op 9 augustus 1940 voor f. 4.140,00 nog een dubbele woning in Emmerschans gekocht. Het aankoopbedrag werd door Israëls contant betaald.¹⁷ Deze dubbele woning werd op 15 juli 1943 door de afdeling Almelo van Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), vrij van hypotheek, voor f. 4.000,00 aan Andries Pieter Meijer (Emmen, lid van de NSB) verkocht.¹⁸ Ruim een half jaar later gebeurde er iets bijzonders. Op 29 februari 1944 schonk de 'ondergedoken' Rafel Israëls van dit verkoopbedrag aan zijn zoon Alexander Anton Israëls een bedrag van f. 3.962,85. Bijzonder is dat de akte van deze schenking passeerde bij notaris Jan Geert van Russen in Groningen, lid van de NSB, die zich graag in SS-uniform liet fotograferen.¹⁹ Door deze schenking, vindingrijk bedacht, kwam het geld niet terecht op een bankrekening van Lippmann, Rosenthal & Co, maar bleef het binnen het gezin!

Rechtsherstel (1948) en verkoop woning (1960)

Op 31 januari 1948 vond rechtsherstel plaats. Rafel Israëls had het onroerend goed 'om niet' op 6 mei 1944 overgedragen aan zijn zoon Alexander Anton Israëls. In de akte van rechtsherstel werd expliciet vermeld, dat de grondbelasting en andere lasten van het onroerend goed per 1 januari 1945 ten laste van de verkrijger (vader Rafel) waren. Verder werd vermeld dat tussen verkrijger en geveer (zoon Alexander) 'generlei verrekening omtrent huurpenningen, betaalde onderhoudskosten, belastingen of anderszins' hoeft plaats te vinden.²⁰

Rafel Israëls, Iemkje Ploegsma en Alex Israëls

Rafel Israëls en Iemkje Ploegsma bleven tot 15 september 1960 in 2^e Exloërmond wonen. Op deze dag verhuisde het echtpaar Israëls naar het adres Onnerweg 36 in Haren.²¹

Volgens kleindochter Trijn Israëls overleed Rafel Israëls, geboren in 1887, op 24 augustus 1975, op 88-jarige leeftijd, in Groningen. Iemkje Israëls-Ploegsma overleed omstreeks 1978 in verpleeghuis Zonnehuis in Zuidhorn. Lex Israëls vestigde zich na de bevrijding voor zijn studie geneeskunde in Groningen. Hij werd longarts en stafid bij het Martiniziekenhuis in Groningen.²²

14 NA, Verkaufsbücher, Laufnummer S5804 (2^e Exloërmond, H50a).

15 Hyp4, deel 1693, nummer 56, 06-05-1944.

16 NA, Verkaufsbücher, Laufnummer S5804 (2^e Exloërmond, H50a).

Hyp4, deel 1744, nummer 35, akte 31-01-1948, notaris Otto Wichers, Odoorn.

17 Hyp4, deel 1621, nummer 64. Akte d.d. 09-08-1940, notaris Hendrik Agterbos, Emmen.

18 NA, Verkaufsbücher, Laufnummer 6300 (Emmen, Boschlaan 114/115).

19 Hyp 4, deel 1762, nummer 82, akte d.d. 08-11-1948, notaris Hendrik Steenberg.

20 Hyp4, deel 1744, nummer 35, akte 31-01-1948, notaris Otto Wichers, Odoorn.

21 GAO, Persoonskaart Rafel Israëls en Bewonerskaart 2^e Exloërmond, Zuiderdiep 358.

22 Informatie van de familie Israëls. Met dank aan Trijn, Han en Jette Israëls.

Kerngegevens Rafel Israëls, Zuiderdiep 358, Valthermond (bijlage 5)

Kerngegevens (bijlage 5)	Rafel Israëls, Zuiderdiep 358, 2e Exloërmond
Betreft Echtgenote	Rafel Israëls (Visvliet, 29-07-1887 - Groningen, 24-08-1975) Iemkje Ploegsma (Tietjerksteradeel, 24-01-1892 - Zuidhorn, ca. 1978)
Kinderen (2) N.N. (Musselkanaal, 22-11-1919 - Musselkanaal, 22-11-1919) Alexander Anton (Groningen, 01-02-1923 - Abcoude, 07-10-1991)	Het gezin heeft de oorlogsjaren 1940-1945 overleefd.
Totaal familie: natuurlijke dood voor 1940: 1; na 1945: 0;	H50A, 2e Exloërmond
Adres	
Rol van de gemeente	Alleen Rafaël Israëls heeft zich in 1941 als jood laten registreren.
Vermelding op lijst art. 2 Verordening no. 6/1941 - geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede	Op een lijst van 2 juli 1942 worden Rafel Israëls, Israëls, Alexander Anton (half-jood-) en Iemkje Ploegsma (arisch) vermeld.
Andere lijsten	Geen.
Door gemeente naar Durchgangslager Westerbork getransporteerd.	Ja, zoon Alexander Anton. Door de gemeente op 19-08-1942 in opdracht van de bezetter naar werkkamp Linde gebracht. Op 23-08-1942 door zijn moeder uit het werkkamp gehaald, omdat het een vergissing betrof. Hij was half-jood.
In augustus 1942 naar werkkamp Linde	neen
Via Apeldoorn naar Durchgangslager	neen
Inventarisatie huisraad door gemeentepolitie/marechaussee	neen
Verzenden etenswaren naar afdeling NVD in gemeente Borger	neen
Verzenden huisraad naar NVD, Assen	neen
Rol van de gemeente in 1940-1945 na deportatie	neen
Rol van de gemeente in 1940-1945 bij verhuur woningen	neen
Rol van de gemeente in 1940-1945 bij verkoop woningen	neen
Onroerend Goed	1925
Stichtingsjaar van de woning	1925
Eigenaar van de woning geworden in	S 5804
Geroofd onroerend goed Zuiderdiep 358, 2e Exloërmond	D5579
Algemeen Laufnummer Verkaufsbücher	Rafel Israëls
Kadastraal perceel	29-3-1944
Eigenaar	A.A. Israëls
Verkoopdatum	Kasse im Haus (met gesloten beurzen, om niet)
Overdracht aan zoon, 'sonstiges'	f. 4.750,00
Overschrijving aan	5-10-1943
Verkoopprijs	f. 96,94
Akte van eigendomsovergang ('geroofd' (ontvreemding) door NGV)	f. 4.653,06
Belastingen en kosten	neen
Netto opbrengst voor NGV	Otto Wichers, Odoorn
Was het pand met een hypotheek bezwaard?	niet van toepassing
Notaris	niet van toepassing
Politieke gezindheid oorlogskoper	
Justitiële vervolging oorlogskoper	

Geroofd onroerend goed in gemeente Emmen

Adres

Algemeen Laufnummer Verkaufsbücher

Kadastraal perceel

Eigenaar

Verkoopdatum

Oorlogskoper

Verkoopprijs

Akte van eigendomsovergang

Belastingen en kosten

Netto opbrengst voor NGV

Was het pand met een hypothec bezwaard?

Notaris

Politieke gezindheid oorlogskoper

Justitiële vervolging oorlogskoper

Landbouwgronden

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper

Kadastraal perceelnummer - soort - jaar rechtsherstel - bedrag

Akte van rechtsherstel woning Zuiderdiep 358

Akte van rechtsherstel / eigendomsovergang

Verkoopbedrag bij rechtsherstel in 1948

Exploitatiesaldo verhuur minus kosten

(heffingen, verzekeringen e.d.)

Verkoopbedrag in 1960

Akte van rechtsherstel woning Boschlaan 114/115, Emmen

Akte van rechtsherstel / eigendomsovergang

Verkoopbedrag bij rechtsherstel in 1948

Exploitatiesaldo verhuur minus kosten

(heffingen, verzekeringen e.d.)

Verkoopbedrag in 1950

Bewindvoering - Vermogensdossier bij NBI

Van .....

Bewindvoerders

Relatie tot joodse eigenaren van de woning

Financiële middelen

Banktegoeden, sieraden (claim bij de LiRa)

In bewaring gegeven geld en/of sieraden

Eindvermogen

Verklaring erfrecht, erfflater, erfgenamen

Verklaring van erfrecht, opgemaakt op:

Erfflater

Erfenis gaat naar

Stolpersteine**Bronnen, betreffende Zuiderdiep 358**

Kadaster, leggers

Kadastrale leggers Rafaël Israëls

Kadastrale legger A.A. Israëls

Kadaster, kadastrale akten

Nationaal Archief, NBI vermogensdossiers

Nationaal Archief, CABR-dossiers

Gemeentearchief Odoorn

Literatuur

Boschlaan 114-115, dubbele woning

6300

C7278

Rafel Israëls

15-7-1943

Andries Pieter Meijer, Hoofdstraat 78, Emmen

f. 4.000,00

4-10-1943

f. 122,40

f. 3.962,85

Neen

Hendrik Agterbos, Emmen

NSB

Ja, CABR dossier.

Geen

31-1-1948

'om niet'

In de akte van rechtsherstel werd vermeld 'dat tussen verkrijger (vader Rafel) en gever (zoon Alexander) 'generlei verrekening omtrent huurpenningen, betaalde onderhoudskosten, belastingen of anderszins' hoeft plaats te vinden'.

In de akte van rechtsherstel werd expliciet vermeld, dat de grondbelasting en andere lasten van het onroerend goed per 1-1-1945 ten laste van de verkrijger, Rafel Israëls, waren.

f. 16.000,00

8-11-1948

De verkoop van 1943 wordt ongedaan gemaakt.

f. 469,93

f. 6.800,00

Niet van toepassing

Niet van toepassing c.q. niet bekend.

Niet van toepassing c.q. niet bekend.

Niet van toepassing c.q. niet bekend.

Niet van toepassing c.q. niet bekend.

Niet van toepassing

Rapport: verantwoording bronnen

9 leggers ingezien

6885, 8545

8383

7 akten ingezien

Geen vermogensdossiers bij NBI

Geen

Bevolkingsregisters; Persoonskaarten. Bewoningskaart. Bouwvergunning 22008. Notulen B&W. Inventarisnummers 047.

Rapport: literatuurlijst

5.6-

Valthermond, Zuiderdiep 506. 2^e Exloërmond

Daniël Lezer (bijlage 6)

Samenvatting (bijlage 6)

Geslacht Lezer

De stamvader van het geslacht Lezer in de provincies Drenthe en Groningen was koopman Mozes Lezer (I.1-) (Duitsland, 1779 - Vlagtwedde, 04-07-1862). Hij woonde achtereenvolgens in de gemeente Emmen (Roswinkel) en in de gemeente Vlagtwedde. Zijn kleinzoon was Jozef Lezer (III.6-) (Horsten (Onstwedde), 07-10-1863 - Valthermond, 15-06-1907). Hij was vleeshouwer van beroep. Hij huwde op 20-05-1892 te Onstwedde met Elsien de Groot. (Veendam, 10-05-1867 - Auschwitz, 22-10-1943). Toen Jozef Lezer zich in 1894 in Valthermond vestigde, huurde hij de helft van een dubbele woning, Noorderdiep 585, die in eigendom was van F.H. Burghgraef. Van 1895 tot 1907 had hij een slagerij op het adres Zuiderdiep 595. Zijn vrouw was in deze periode naaister van beroep. Nadat Jozef Lezer in 1907 was overleden, zette zijn zoon Jonas de slagerij op het adres Noorderdiep 595 van 1907-1921 voort.¹

In 1923 kocht Gerrit Frieling, zonder beroep, wonend in Vele, in opdracht van Jonas Lezer en Daniël Lezer, beiden koopman in Valthermond, voor een bedrag van f. 5.000,00 het pand Zuiderdiep 506. Van 1923 tot 1929 hadden de ongehuwde broers Jonas en Daniël in het pand een slagerij. Ook hun moeder, Elsien de Groot, en hun zussen Allegonda en Rosetta woonden in het pand. Allegonda die naaister van beroep was, handelde vanuit het pand in de periode 1924-1929 in manufacturen.

In 1929 vertrok Jonas Lezer naar Veendam. Omstreeks 1932-1933 kocht Daniël Lezer zijn broer Jonas uit en werd hij de eigenaar van het pand. Hij zette de slagerij voort totdat hij in augustus 1942 op transport werd gesteld naar een werkkamp en later naar Durchgangslager Westerbork.²

Zuiderdiep 506

Het woon- en winkelhuis op het adres Zuiderdiep is omstreeks 1889 gebouwd. Eigenaar Roelof Zegering uit Exloo verkocht het in 1890 voor f. 2.000,00 aan koopman Henderikus Harmannus Eij uit Valthermond. De eerste bewoner van het pand was kruidenier K. Rademaker. De volgende bewoner, vanaf 1892, was kruidenier IJme Bosch.³

In dienstjaar 1895 werden de kadastrale percelen E2694 en E2695 verenigd tot één perceel, E3257, later E4485. Dit perceel werd in 1909 door bewoner IJme Bosch voor f. 4.500,00 gekocht. Nog hetzelfde jaar kocht Hendrik Bernardus Westen, koopman te Musselkanaal, tijdens een publieke veiling het pand voor f. 2.950,00.

1 Schuring, A., *Bedrijvig Valthermond 150 jaar bedrijfsleven in een veenkolonie, Groningen 2003, blz. 118-119.*

2 Kadaster ODN00, *legger 6522.*
Schuring, *Bedrijvig, blz. 123.*

3 *Hyp4, deel 629, nummer 79, onderhandse akte d.d. 14-07-1890; Hyp4, deel 630, nummer 83, 23-09-1890, Ernst Sigimundus Cornets de Groot, notaris te Borger; Schuring, Bedrijvig, blz. 123.*

Links: Kaartfragment van Veldwerk_ODN00_E_192_1 uit 1905. Rechts: Zuiderdiep 506 anno 2024.

Westen splitste het kadastrale perceel E4485 (44,45 are) in twee stukken: E5591 (24,75 are) en E5592 (19,70 are). In 1917 verkocht hij het perceel E5592 (19,70 are) voor f. 3.500,00 aan slager Hendrik Noorderveen. Hij had in het pand samen met zijn zoon Jan van 1912 tot 1923 een slagerij. Hendrik Noorderveen overleed in 1921. Nadat Jan Noorderveen in 1923 was vertrokken, werd het pand door zijn erfgenamen op een publieke veiling verkocht. Voor f. 5.000,00 werden Jonas Lezer en Daniël Lezer de eigenaars.⁴

De woning had aanvankelijk het huisadres K50, later Zuiderdiep 506.

Aankoop onroerend goed door Daniël Lezer

In 1933 kocht Daniël Lezer op een veiling voor een bedrag van f. 5.275,00 een boerderij met land in de Vetstukken, sectie E2978 en E2977, groot 5.00.40 ha, welke eigendom was van landbouwer Herman Bolk. Deze landbouwer die hier woonde, kocht hetzelfde jaar de boerderij met land terug van Lezer.⁵

In 1934 erfden Daniël Lezer en zijn vrouw Hendelina Bloemendal de woning van hun (schoon) vader op het adres Brittaniakade 37 in Oude Pekela, een weiland en bouwland. De laatste twee percelen werden in het kader van de arisering in 1942 aan Jan en Egbert Glim in Oude Pekela verkocht. Het geld van de verkoop werd op de bankrekening van Daniël Lezer bij Lippmann, Rosenthal & Co gestort.⁶

In 1937 kocht Daniël Lezer van slager Thijs Kost het woon- en winkelpand op het adres Schoolkade 42 in Musselkanaal; in 1940 kocht hij in Musselkanaal de woning op het adres Schoolstraat 118a; in 1941 kocht hij van Frederik P. Welp en Wiebe de Jager uit Stadskanaal de woning op het adres Oosterstraat ('t Kanaal) 40 in Stadskanaal.⁷

In december 1940 kocht veehandelaar Daniël Lezer voor f. 8.032,70 van Meinardus Bakker en Reinder Smit vier percelen bouwland gelegen onder Valthe, aan de 'Valther Dijk', kadastraal sectie F441, F577, F575, F1507, samen groot 4.30.20 ha. Lezer maakte van de vier percelen twee percelen, welke hij op 26 mei 1942 verkocht aan Berend Weits (F1908 voor f. 4.125,00) en Niesko Pras (F1909). Beide landbouwers sloten voor het aankoopbedrag een hypotheek bij Daniël Lezer tegen een rentepercentage van 3,25% en 3,75% een voor die tijd bijzondere constructie, maar het voor-

4 Hyp4, deel 925, nummer 65, 15-02-1909, notaris Poppe Engwirda te Stadskanaal; Hyp4, deel 932, nummer 136, 5 en 12-10-1909, notaris Roelof Buining te Stadskanaal; Hyp4, deel 1077, nummer 124, 08-01-1917, notaris Roelof Buining in Stadskanaal; Hyp4, deel 1249, nummer 12. Akte inzet 05-01-1923, toeslag 18-01-1923, notaris Hendrik Johannes Koops, notaris in Odoorn; Schuring, Bedrijvig, blz. 123.

5 Hyp4, deel 1456, nummer 128, 30-06-1933 en 07-07-1933, notaris Willem Ite Poelman te Stadskanaal; Hyp4, deel 1464, nummer 18.

6 Kadaster PKL02, leggers 1206, 2608, 3892, 4162 en 4629.

7 Kadaster OWD00, leggers 9133, 10937 en 12148; Kadaster OWD00, leggers 10376, 10937, 11965 en 14013; kadaster OWD00, leggers 5574, 10937 en 7937.

Deze foto uit 1938 is voor de woning van de familie Lezer gemaakt. Vanaf links: Ida Grooten (26-12-1912 - 16-04-1995), dienstmeisje bij de familie Lezer, Telsiena Lezer en Jozefien Lezer.

kwam dat het geld meteen op de bankrekening van Lezer bij de roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co werd gestort.⁸

Werkkamp en deportatie

Op 17 augustus 1942 moest Daniël Lezer zich in werkkamp Linde bij Zuidwolde melden. In de late avond van 2 oktober 1942 werd Hendelina Lezer-Bloemendal door politie-beambten en marechaussees op transport gesteld naar Durchgangslager Westerbork. Dit gebeurde met hartverscheurende taferelen voor de mannen en de vrouwen die erbij aanwezig waren. Op 3 oktober 1942 kwam Daniël Lezer bij zijn gezin in het Durchgangslager.

Op 12 oktober 1942 werd het gezin Lezer op transport naar Auschwitz geplaatst. Hier aangekomen werd Daniël Lezer op transport gesteld naar een werkkamp en werden Hendelina Lezer-Bloemendal met haar drie kinderen Jozefien, Telsiena en Jozef bij aankomst in Auschwitz vermoord.

Zuiderdiep 506 vanaf 1943

Vanaf 18 januari 1943 huurde Heero Germs het woon- en winkelhuis van Daniël Lezer voor f. 3,50 per week. In het pand waren in een slaapkamer meubels opgeslagen. Deze ruimte was verzegeld. Germs mocht de gordijnen en de vloerbedekking in het pand gebruiken. Heero Germs ondertekende op 9 januari 1943 de huurovereenkomst, welke door burgemeester Van Roijen was opgesteld.⁹ In 1954 verkocht Klaas Dijkstra, kandidaat-notaris in Assen, als lasthebber van Rosetta Lezer, weduwe van Comprecht Eckstein (Biesbosstraat 21/III., Amsterdam), voor f. 2.000,00 aan Hendrik Warta uit Ede, een huis met schuur, erf en tuin, staande en gelegen op het vooraf van plaats nummer 11 Zuidkant te Valthermond, sectie E6618, groot 0.19.10 ha (Zuiderdiep 506).¹⁰

Vermogensbeheer - Bewindvoering

Vanaf 10 juli 1945 tot 24 oktober 1945 voerde Comprecht Eckstein (Uithuizen, 24-08-1902 - Wildervank, 24-10-1945) het bewind over het vermogen van zijn zwager Daniël Lezer. Hij had samen met zijn vrouw Rosetta Lezer (Valthermond, 17-04-1907 - 06-05-2005) door onder te duiken de oorlog overleefd. Na het overlijden van haar man werd Rosetta Eckstein-Lezer met ingang van 20 december 1945 bewindvoerder. De bewindvoering van haar werd per 24 mei 1952 beëindigd.¹¹ Op basis van het (geschatte) vermogen werd de grondheffing (de vergoeding voor het NBI) en het basisloon voor de bewindvoering, de vergoeding voor Rosetta Eckstein-Lezer vastgesteld. In de periode van 1 juli 1945 tot 31 december werd het vermogen van Daniël Lezer in 1945 op f. 28.000,00 geschat en eind 1950 op f. 35.000,00. Over deze periode heeft het NBI bij de erflater een bedrag van f. 787,50 voor haar werkzaamheden in rekening gebracht. Voor haar werkzaam-

8 *Hyp4, deel 1634, nummer 14, 02-12-1940, notaris Hendrik Agterbos, Emmen. Kadaster, ODW00, legger 3961; Hyp4, deel 1665, nummer 30, 26 mei 1942, notaris Otto Wichers, Odoorn; Hyp4, deel 1665, nummer 31, 26 mei 1942, notaris Otto Wichers, Odoorn.*

9 *GAO 047, 09-01-1943, document 076. Hij woonde voor 1943 in Roswinkel in de woning met huisnummer 163.*

10 *Hyp4, deel 1902, nummer 27, 19-01-1954, notaris Otto Wichers.*

11 *<https://historischarchief.midden-groningen.nl/ontdekken/verhalen-van-midden-groningen/oorlogvrede/2-5-jaar-onder-de-grond-het-joodse-echtpaar-eckstein-dook-onder>. Nationaal Archief (NA), toegangsnummer 2.09.16.09, inventarisnummer 123071, 025, 10-04-1952; 026, 20-12-1945; 127, 21-01-1947; 129, 06-01-1947; 130, 10-07-1945; 136, 26-06-1945; 132; 133 en 137. Beëindiging bewindvoering: documenten 018, 12-07-1952; 019, 07-07-1952; 023, 24-05-1952; 024, 24-05-1952.*

heden kreeg Rosetta Eckstein-Lezer gedurende genoemde periode een bedrag van f. 402,50. Zij vond overigens dat deze vergoeding in geen verhouding stond tot de vele werkzaamheden die zij moest verrichten.¹²

Verkaufsbücher

In de kadastrale legger 10937 (gemeente Onstwedde, OWD00) van Daniël Lezer worden de panden Schoolkade 42 (C8926, later N1545), Schoolstraat 118a (C8869), beiden in Musselkanaal en 't Kanaal (Oosterstraat 40, Stadskanaal; N2696) vermeld. In de kadastrale legger 3892 (gemeente Oude Pekela, PKL02) van Daniël Lezer wordt de woning op het adres Britanniakade 37 (B629) in Oude Pekela vermeld. In beide leggers is een ingevulde stempel afgedrukt, waaruit valt op te maken dat de Niederländische Grundstückverwaltung (NGV) de bezittingen in beheer heeft genomen. In de marge van legger 10937 staat vermeld 'beklemrecht' en als mede-eigenaar wordt de stad Groningen genoemd. Daniël Lezer wordt in de legger 'erfpachter' genoemd. In legger 3892 zien wij dezelfde vermeldingen, waarbij 'erfpachter' vervangen is door 'stadsmeijer'.

Waarom de NGV de woningen met uitzondering van Schoolstraat 118a niet te koop heeft aangeboden, is niet bekend. Wellicht heeft het beklemrecht de verkoop van de woningen onaantrekkelijk gemaakt. Ook de mogelijke koper van Schoolstraat 118a heeft het laten afweten, zoals uit de Verkaufsbücher blijkt.

Waarde woningen

Bij het begin van de bewindvoering werd de totale waarde van de woningen van Daniël Lezer op f. 14.250,00 geschat.¹³

De woningen werden tijdens de Duitse bezetting en na de bevrijding verhuurd. In de periode oktober 1942 - april 1945 werden de woningen door de burgemeester verhuurd. De huren werden betaald aan de Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) die zich bezig hield met het beheer en de verkoop van geroofd joods vastgoed. Na de bevrijding werden de huren door het accountantsbureau Zijlstra & Wisman uit Groningen geïnd en in de vermogensverslagen verantwoord.¹⁴ Toen duidelijk was dat Daniël Lezer en zijn gezinsleden waren vermoord, kreeg Rosetta Eckstein-Lezer in 1951 toestemming de woningen te verkopen. Van twee van de vijf woningen zijn de verkoopopbrengsten bekend. Ten opzichte van de geschatte waarde van 1945 was de waarde van twee woningen met 5% (Zuiderdiep 506) en 44% (gestegen).

Waarde panden 1945 adres	plaats	kadastraal perceel	waarde 1945	Verkoop datum verkoop	verkoop- bedrag	koper
Oosterstraat 40 ('t Kanaal)	Stadskanaal	N2685 (of N2686)	f. 2.725,00	1951		niet bekend
Britanniakade 37	Oude Pekela	B629	f. 3.500,00	1951		fabriek Britania
Schoolstraat 118a	Musselkanaal	C8869	f. 3.700,00	1957		A.R. Westers
Schoolkade 42	Musselkanaal	C8926	f. 2.425,00	1951	f. 3.500,00	J. Kost
K50 (Zuiderdiep 506)	Valthermond	E6618	f. 1.900,00	1951	f. 2.000,00	H. Warta
			f. 14.250,00			

12 *Nationaal Archief (NA)*, toegangsnummer 2.09.16.09, inventarisnummer 123071,, 020, 04-07-1952; 021, 1-5-1952; 022, 01-05-1952, kopie; 023, 24-05-1952; 029, 19-02-1952; 084, 1-7-1949; 085, 01-07-1949; 086, 01-07-1949; 087, 17-01-1950; 088, 01-12-1951; 93, 12-12-1950; 117, 03-08-1949; 118, 03-08-1949, achterzijde met stempel.

13 *Ibidem*, 035, 13-03-1947; 061, 13-03-1947, kopie van 35.

14 *Nationaal Archief (NA)*, toegangsnummer 2.09.16.09, inventarisnummer 123071. Zie bijlage 6.

Vermogen van Daniël Lezer		
Vermogen per	31-12-1946	1-1-1951
Liquide middelen	3.353	2.398
Effecten	7.628	10.072
Hypotheke	8.250	8.250
Hypotheekrente	268	
Vorderingen		2.123
Onroerende goederen	14.250	9.250
	33.789	31.893
Reparaties	5.000	
Geldlening Lezer-de Groot	3.000	3.000
Zuiver vermogen	25.789	28.893
Pro memorie posten, opgenomen in de vermogensopstelling		
Schade Enquete Cie, Emmen	11.104	
Lippman & Rosenthal, afgedragen door E.E. Dijkstra, Musselkanaal	2.500	
Ontvangen erfenis van Gijbertus en Mietje de Leeuw	1.350	
Afgepaste hypotheke; zes hypotheke, vanaf 6-4-1943 afgelost	8.425	

Vermogensoverzichten

In de periode 1945 tot 1951 zijn door accountantsbureau Zijlstra & Wisman verschillende overzichten van het vermogen van Daniël Lezer gemaakt. Hierboven geven wij in een tabel een overzicht van het vermogen van Daniël Lezer per 31-12-1946 en 01-01-1951.

In het NBI-dossier zijn overzichten van kas- en bankuitgaven van de bewindvoering opgenomen evenals de ontvangsten en uitgaven van accountantskantoor Zijlstra & Wisman (zie bijlage 6).

Verder waren er verschillende pro memorie posten. Eén ervan betrof de verdwenen huisraad (f. 5.035,00), de verloren gegane bedrijfsvoorraad (f. 225,00) en de verdwenen bedrijfsinventaris (f. 5.844,00). In 1961 was er nog geen duidelijkheid of Rosetta Eckstein-Lezer in het kader van herstelbetalingen van Duitsland een uitkering zou krijgen.¹⁵

Verder waren er vorderingen bij de Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (LVVS), de voormalige LiRo-bank f. 2.450,00 (banktegoed Daniël Lezer) en f. 6.425,00 (afgeloste hypotheke tijdens de Duitse bezetting), erfenissen (f. 1.350,00), effecten (waarde 31-12-1950: f. 10.071,60).¹⁶

Rosetta Eckstein-Lezer was na 1945 zeer goed op de hoogte van de financiën van haar broer Daniël Lezer. Zij moet voor haar gedetailleerde kennis inzage hebben gehad in de financiële administratie van haar broer. Wij vermoeden dan ook dat de administratie van Daniël Lezer voor zijn deportatie door het accountantsbureau Zijlstra & Wisman werd verzorgd of dat zij wisten wie de belastingaangiften voor Daniël Lezer verzorgde.

Overlijdens

Op 7 december 1950 werd in de Burgerlijke Stand van de gemeente Odoorn opgenomen dat Hendelina Lezer-Bloemendal (Oude Pekela, 26-11-1908) en haar kinderen Jozefien Elsie (Odoorn, 01-01-1935), Telsiena Richel (Odoorn, 21-11-1936) en Jozef (Odoorn, 11-10-1939) op 15 oktober 1942 in Auschwitz waren vermoord.

Op 28 mei 1952 werd het overlijden van Daniël Lezer (Odoorn, 17-03-1900) in de Burgerlijke Stand van de gemeente Odoorn geregistreerd. Aangenomen werd dat hij op 31 december 1944 ergens in Midden-Europa aan ontberingen was overleden of was vermoord.

Daarmee was het duidelijk dat Rosetta Eckstein-Lezer de enige erfgename was van de nalatenschap van haar broer Daniël. Hoe groot deze was is niet terug te vinden in het NBI-dossier. Het NBI controleerde alleen of er vermogensoverzichten waren en of het beheer werd uitgevoerd.

¹⁵ *Ibidem*, 033, 13-03-1947. 059, 13-03-1947, kopie van 33. GAO, dossier 2555 (-1.844.81).

¹⁶ *Nationaal Archief (NA)*, toegangsnummer 2.09.16.09, inventarisnummer 123071. Zie bijlage 6.

Kerngegevens Daniël Lezer, Zuiderdiep 358, 2^e Exloërmond (bijlage 6)

Kerngegevens (bijlage 6)	Daniël Lezer, Zuiderdiep 506, Valthermond
Betreft	Daniël Lezer, Odoorn, 17-03-1900 - Midden-Europa, 31-12-1944
Echtgenote	Hendelina Bloemendal, Oude Pekela, 26-11-1908 - Auschwitz, 15-10-1942
Kinderen (3)	
Jozefien Elsie Lezer, Odoorn, 01-01-1935 - Auschwitz, 15-10-1942	
Telsiena Richel Lezer, Odoorn, 21-11-1936 - Auschwitz, 15-10-1942	
Josef Lezer, Odoorn, 11-10-1939 - Auschwitz, 15-10-1942	
Totaal familie: natuurlijke dood voor 1940: 0; na 1945: 0;	Vermoord in concentratiekampen: 5
Adres	K50 (Zuiderdiep 506), Valthermond (E6618)
Rol van de gemeente	
Vermelding op lijst art. 2 Verordening no. 6/1941 - geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede	Daniël Lezer heeft vijf personen als jood laten registreren. Op de lijst van 5 juli 1942 wordt het gezin Lezer vermeld. Op 17-08-1942 wordt Daniël Lezer op transport geplaatst.
Andere lijsten	
Naar werkkamp Linde	
Door gemeente naar Durchgangslager Westerbork getransporteerd.	Hendelina Bloemendal en haar drie kinderen.
Via werkkamp naar Durchgangslager Westerbork	Daniël Lezer
Via Apeldoorn naar Durchgangslager	neen
Inventarisatie huisraad/winkelinventaris door gemeentepolitie/marechaussee	ja
Verzenden etenswaren naar afdeling NVD in gemeente Borger	niet bekend
Verzenden huisraad naar NVD, Assen	niet bekend
Rol van de gemeente in 1940-1945 na deportatie	geen
Rol van de gemeente in 1940-1945 bij verhuur woningen	ja
Rol van de gemeente in 1940-1945 bij verkoop woningen	geen
Onroerend Goed (Zuiderdiep 506) E6618	
Stichtingsjaar van de woning	1890
Eigenaar van de woning geworden in	1923; gekocht van H. Noorderveen, ODO00, legger 5498.
Verkoopprijs 1923	f. 5.100,00
Verhuur geroofd onroerend goed	
K50 (Zuiderdiep 506), Valthermond, kadaster:	ODO00, E6618, groot 16,1 are
Algemeen Laufnummer Verkaufsbücher	Wordt niet in de Verkaufsbücher vermeld.
Eigenaar	Daniël Lezer
Verhuurd door de gemeente aan	Vanaf 18-01-1943 aan Hero Germs (Borger, 08-11-1901)
Verhuurbedrag	f. 3,50 per week
Politieke gezindheid huurder	Niet bekend
Waarde in 1945 volgens NBI-dossier	f. 1.900,00
Verkoop Onroerend Goed (Zuiderdiep 506) E6618	
Verkoopdatum	19-1-1954
Koper	Hendrik Warta, Ede
Verkoopprijs	f. 2.000,00
Onroerend Goed (Oosterstraat 40, Stadskanaal, N2685)	
Stichtingsjaar van de woning	Niet bekend.
Eigenaar van de woning geworden in	1941; gekocht van F.P. Welp en W. de Jager, OWD00, legger 10937
Verkoopprijs 1941	Niet bekend

Verhuur geroofd onroerend goed
Oosterstraat 40, Stadskanaal, kadaster
 Algemeen Laufnummer Verkaufsbücher
 Eigenaar
 Verhuurd door de gemeente aan
 Verhuurbedrag
 Politieke gezindheid huurder
 Waarde in 1945 volgens NBI-dossier

OWD00, N2685 (of N2686), groot 8 are
 Wordt niet in de Verkaufsbücher vermeld.
 Daniël Lezer
 B.J. Kuper
 f. 208,00 per jaar
 Niet bekend
 f. 2.725,00.

Verkoop onroerend goed (Oosterstraat 40, Stadskanaal, N2685)
 Verkoopdatum
 Koper
 Verkoopprijs

1952
 Roelf Lowes
 Niet bekend

Onroerend Goed (Schoolkade 42, Musselkanaal, C8926)
 Stichtingsjaar van de woning
 Eigenaar van de woning geworden in
 Verkoopprijs 1937

Niet bekend
 1937
 Niet bekend

Verhuur geroofd onroerend goed
Schoolkade 42, Musselkanaal, kadaster
 Algemeen Laufnummer Verkaufsbücher
 Eigenaar
 Verhuurd door de gemeente aan
 Verhuurbedrag
 Politieke gezindheid huurder
 Waarde in 1945 volgens NBI-dossier

OWD00, C8926, groot 3,65 are
 Wordt niet in de Verkaufsbücher vermeld.
 Daniël Lezer
 Johannes Kost, slager van beroep.
 f. 312,00
 Niet bekend
 f. 2.425,00

Verkoop onroerend goed (Schoolkade 42, Musselkanaal, C8926)
 Verkoopdatum
 Koper
 Verkoopprijs

1952
 Johannes Kost, slager van beroep.
 f. 3.500,00

Onroerend Goed (Schoolstraat 118a, Musselkanaal, C8869)
 Stichtingsjaar van de woning
 Eigenaar van de woning geworden in
 Verkoopprijs 1940

Niet bekend
 1940
 Niet bekend

Verhuur geroofd onroerend goed
Schoolstraat 118a, Musselkanaal, kadaster

Algemeen Laufnummer Verkaufsbücher
 Eigenaar
 Verhuurd door de gemeente aan
 Verhuurbedrag
 Politieke gezindheid huurder
 Waarde in 1945 volgens NBI-dossier

OWD00, C8869, 7,59 are
 8332. Er staat geen betaling bij. Ook in het kadaster is in de periode 1942-1945 geen verkoop van het pand te vinden.
 Daniël Lezer
 A.R. Westers, metselaar van beroep
 f. 221,00 per jaar
 Niet bekend
 f. 3.700,00

Verkoop onroerend goed (Schoolstraat 118a, Musselkanaal, C8869)
 Verkoopdatum
 Koper
 Verkoopprijs

1957
 A.R. Westers, metselaar van beroep
 Niet bekend

Onroerend Goed (Brittaniakade 37, Oude Pekela, B629)
 Stichtingsjaar van de woning
 Eigenaar van de woning geworden in
 Verkoopprijs 1934

Niet bekend
 1934. Geëfd van schoonvader Bloemendal, Mozes (PKL02, legger 2608)
 Niet van toepassing. Geëfd.

Verhuur geroofd onroerend goed
Brittaniakade 37, Oude Pekela, kadaster
 Algemeen Laufnummer Verkaufsbücher
 Eigenaar
 Verhuurd door de gemeente aan
 Verhuurbedrag
 Politieke gezindheid huurder
 Waarde in 1945 volgens NBI-dossier

PKL02, B629, groot 3,56 are
 Wordt niet in de Verkaufsbücher vermeld.
 Daniël Lezer.
 De Boer
 f. 261,00 (In verantwoordingen f. 156,00 en f. 159,00 per jaar)
 Niet bekend
 f. 3.500,00

Verkoop onroerend goed (Brittaniakade 37, Oude Pekela, B629)

Verkoopdatum

Koper

Verkoopprijs

1954

bv Carton en Papierfabriek Britannia (PKL02, legger 4629)

Niet bekend

Landbouwgronden, gemeente Odoorn

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

ODO00, F441, F575, F577, F1507 - bouw- en wiland - 1940 - f. 8.032,70

Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper

ODO00, F441, F575, F577, F1507 - bouw- en weiland - 26 mei 1942 - Onder hypotheek verkocht - Berend Weits, Valthermond, Niesko Pras, Valthermond

Kadastraal perceelnummer - soort - jaar rechtsherstel - bedrag

Niet van toepassing.

Landbouwgronden

Kadastraal perceelnummer - soort - aankoopjaar - bedrag

PKL02, B244 (weiland) en B245 (bouwland) - 1934 - geërfd

Kadastraal perceelnummer - soort - verkoopjaar - bedrag - koper

PKL02, B244 (weiland) en B245 (bouwland) - 1943 - niet bekend - Glim, Jan, Oude Pekela, melkventer en kruidenier en Glim, Egbert, Oude Pekela, landbouwer

Kadastraal perceelnummer - soort - jaar rechtsherstel - bedrag

Niet bekend

Bewindvoering - Vermogensdossier bij NBI

Bewindvoerders

Nationaal Archief

Relatie tot joodse eigenaren van de woning

Vanaf 10-07-1945 - 24-10-1945 Comprecht Eckstein, zwager van Daniël Lezer. Van 20-12-1945 - 24-05-1952 was Rosette Eckstein-Lezer, zuster van Daniël Lezer bewindvoerder.

Toegangsnummer 2.09.16.09, inventarisnummer 123071

Zwager en zuster.

Financiële middelen

Banktegoeden, sieraden (claim bij de LiRo)

In bewaring gegeven geld en/of sieraden

Vermogen per 31-12-1946

Vermogen per 01-01-1951

(Inclusief:

Hypotheek op landbouwgrond (Weits en Pras, zie hierboven) f. 8.250,00.

Effecten (Nederland, Verenigde Staten) f. 10.071,00

Onroerende goederen f. 9.250,00 [Dit is een aanname. Het onroerend goed was op 01-01-1951 nog niet verkocht.

Jokos-dossier 8724; niet ingezien

niet bekend

f. 28.392,00

f. 28.893,43

en Pro Memorie (exclusief)

Claim bij Schade Enquête Commissie

Claim bij Lippmann, Rosenthal & Co.

Erfenis Gijsbertus en Mietje de Leeuw

Hypotheek, afgelost vanaf 06-04-1943

f. 11.104,00

P.M.

f. 1.350,00

f. 6.425,00

Verklaring erfrecht, erflater, erfgenamen

Verklaring van erfrecht, opgemaakt op:

Erflater

Erfenis gaat naar

Niet bekend

Daniël Lezer

Rosette Eckstein-Lezer

Stolpersteine

ja, gelegd op 1 april 2020

Bronnen

Kadaster, leggers betr. Daniël Lezer

Kadaster, kadastrale akten

Rapport: verantwoording bronnen

PKL02, 5 leggers; OWD00, 8 leggers; ODO00, 18 leggers

9 akten (betr. gemeente Odoorn) ingezien

Nationaal Archief, NBI vermogensdossiers

Nationaal Archief, CABR-dossiers

Zie Bewindvoering - Vermogensdossiers bij NBI; 138 documenten ingezien. geen

Gemeentearchief Odoorn

Bevolkingsregisters; Persoonskaarten. Bewoningskaart. Bouwvergunning 24091. Notulen B&W. Inventarisnummers 047 en 2555 (oorlogsschade D. Lezer).

Literatuur

Rapport: literatuurlijst

5.7-

Valthermond, Kavelingen 60

Mozes Dalsheim (bijlage 7)

Samenvatting (bijlage 7)

Vanaf 1765 was vanuit de stad Groningen het Stadskanaal gegraven. De veenontginning in het oosten van de provincie Drenthe en het zuidoosten van de provincie Groningen werd steeds grootschaliger. De turf uit de Drentse Monden werd over het Stadskanaal afgevoerd naar de stad Groningen. Langs het Stadskanaal ontstonden in de eerste helft van de 19de eeuw de veenkoloniale dorpen Stadskanaal en Musselkanaal.

In de 19de eeuw verliet Mozes Dalsheim (1833-1924) Noordbroek om zich in Nieuwe Pekela te vestigen. Zijn voorgeslacht had zich in de tweede helft van de 18de eeuw vanuit Sarreguemines (Lotharingen) via Dalheim in het Duitse Rijk in Noordoost-Groningen gevestigd. Mozes zoon Daniël Benjamin Dalsheim (1864-1940) en kleinzoon Mozes Dalsheim (1895-1976) vestigden zich in Musselkanaal en Valthermond. Als slaggers hadden zij in de Monden en Zuidoost-Groningen een grote klantenkring.

1918-1919

Op 5 november 1918 werd op het notariskantoor van Roelof Buining in Stadskanaal een transportakte verleden van de verkoop van een perceel tuingrond en weiland met daarop staand een huis en schuur, sectie E2346, groot 0.27.50 ha. De verkopers waren Klasina Roggen (Valthermond), weduwe van Hendrik Mulder, voor zich en als moeder en voogdes over haar kinderen. Zij woonden allen te Valthermond op het huidige adres Kavelingen 60 (toenmalig adres Kavelingen J1). De koper was Daniël Benjamin Dalsheim (1864-1940, V.3), 'vleeshouwer te Musselkanaal'. Hij kon 'de gebouwen' per 1 mei 1919 aanvaarden. Van de koopsom van f. 5.500,00 werd f. 1.000,00 contant betaald, de rest moest op 1 april 1919 worden betaald.¹

'Vleeshouwer' Daniël Benjamin Dalsheim leende voor de aankoop op 2 april 1919 geld van koopman Salomon Simons.² Het gaat daarbij om een bedrag van f. 4.230,00 tegen 5,5% rente per jaar.

1919 - Vestiging in de gemeente Odoorn

Op 10 mei 1919³ liet Daniël Benjamin Dalsheim (1864-1940, V.3) zich met zijn vrouw Faaltje David (Kassel, 28-9-1862 - Groningen, 29-05-1933), dochter van Siegfried David en Hendele Blumenthal, en zijn kinderen Mozes, Salomon, Siegfried, Daniël (VI.7), Levie, Hendeltje Rachel en Bertha in de gemeente Odoorn inschrijven. Hij woonde op het adres Kavelingen 60 (voorheen J1).

1 *Hyp4, deel 1123, nummer 27, akte d.d. 05-11-1918, notaris Roelof Buining te Stadskanaal.*

2 *Salomon Simons, Nieuwe Pekela, 15-07-1876 - Amsterdam, 01-03-1943, gehuwd met Johanna David (ca. 1875 - 19-05-1937).*

3 *Bevolkingsregisters van de gemeente Odoorn.*

Vanaf links:

Fragment van de Hulpkaart_ODN00_E_663_E, 1922, E5799.

Fragment van Veldwerk_ODN00_E_338_1, 1923, E5799.

Fragment van de Hulpkaart_ODN00_E_663_B, 1923, E5799.

1930

In 1930 werd Daniël Benjamin Dalsheim (1864-1940) in verzuim van betaling gesteld. Deurwaarder Fokko Warnders uit Wildervank ging in november 1930 over tot openbare verkoop van een perceel tuingrond en weiland met daarop aanwezig een huis en schuur in Valthermond, sectie E5799, ter grootte van 0.22.80 ha. Het hoogste bod was tijdens de openbare verkoop f. 2.670,00. Het werd door makelaar Harmannus Boer uit Stadskanaal gedaan. Hij deed het bod voor Salomon Dalsheim, (1897-1991) koopman te Musselkanaal, Marktstraat 18. Hij was de zoon van Daniël Benjamin Mozes Dalsheim.⁴ Door de aankoop van Salomon Dalsheim kon zijn vader Daniël Benjamin Dalsheim in de woning blijven wonen. Op 16 juli 1936 vertrok Daniël Benjamin Dalsheim (1864-1940, V.3) naar de gemeente Onstwedde. Zijn vrouw was op 29 mei 1933 in Groningen overleden.

1935

Op 16 januari 1935 verkocht koopman Salomon Dalsheim (1897-1991) uit Musselkanaal aan zijn broer Mozes Dalsheim (1895-1976), slager en veehandelaar in Ter Apel, een perceel tuingrond en weiland met daarop een huis en schuur, sectie E5799, ter grootte van 0.22.80 ha, voor f. 1.785,00. Op het onroerend goed rustte een hypotheek van f. 1.700,00 ten behoeve van Hillechien Stukje, huishoudster, wonende te Groningen, tegen een rentepercentage van 5%.⁵

Mozes Dalsheim (Nieuwe Pekela, 02-08-1895 - Stadskanaal, 10-09-1976) was slager van beroep. Hij was op 24-05-1923 te Groningen met Schoontje Israëls (Leek, 03-07-1900 - Auschwitz, 12-10-1942, dochter van Simon Freerks Israëls en Lea Benninga) gehuwd. Het echtpaar had drie kinderen.

Mozes Dalsheim was op 9 juli 1923 naar Musselkanaal vertrokken. In 1935 woonde hij in Ter Apel (zie akte 1935). Na aankoop van het pand Kavelingen 60 (voorheen J1) vestigde hij zich hier met zijn gezin op 13 mei 1935. Zijn vader, Daniël Benjamin Dalsheim, woonde nog tot 16 juli 1936 bij zijn zoon in.

Periode 10 mei 1940-1945

In juli-augustus 1942 zag Dalsheim in, dat hij de keuze had tussen thuisblijven en opgepakt worden of onder te duiken met een kans om de oorlog te overleven. Dalsheim koos voor het laatste. Met zijn twee zonen en een broer verliet hij Musselkanaal en dook hij onder in de bossen bij Sellingen.⁶ Zijn vrouw, Schoontje Dalsheim-Israëls (Leek, 03-07-1900 - Auschwitz, 12-10-1942, dochter van Simon Freerks Israëls en Lea Benninga), bleef thuis met hun gehandicapte dochter Frieda. Een verblijf in een onderduikershol en/of in de bossen zou Frieda niet volhouden.

⁴ Hyp4, deel 1414, nummer 19, akte d.d. 24-11-1930, notaris Willem Hamminga, Stadskanaal.

⁵ Hyp4, deel 1487, nummer 90, akte d.d. 26-01-1935, notaris Willem Hamminga te Stadskanaal.

⁶ Vermoedelijk gaat het hier om zijn ongehuwde broer Daniël Dalsheim (Musselkanaal, 29-09-1903 - Stadskanaal, 18-11-1971).

Het gezin Dalsheim. Vanaf links: Bennie, Schoontje Dalsheim-Israëls, Frieda, Mozes Dalsheim en Simon. (Uit: Berg, De Joodse gemeenschap, blz. 137)

De Dalsheims werkten overdag bij boeren die zij vanuit hun werk als slager kenden of hielden zich bij hen in een schuur verborgen. Soms stroopten zij 's nachts de landerijen af, molken zij van koeien of geiten kleine hoeveelheden melk om zo in hun levensonderhoud te voorzien.

Op de late avond van 2 oktober 1942 kwam marechaussee Pieter Daniël Verbaan bij de woning op het adres Kavelingen 60 om het gezin Dalsheim op te pakken en op transport te plaatsen. In de woning trof hij alleen Schoontje Dalsheim-Israëls met haar dochter Frieda aan. Toen Schoontje de politieman vroeg haar dochter niet op transport te plaatsen ging hij op haar verzoek in. In allerijl werd een (tijdelijke) schuilplaats bij een dominee in Musselkanaal gevonden. Verbaan bracht Frieda persoonlijk naar dit onderduikadres. Daarna keerde hij terug naar Kavelingen 60.

Even later werd Schoontje Dalsheim-Israëls met een auto van Klaas Fidder uit Musselkanaal met Hendelina Lezer-Bloemendal en haar drie kinderen in de nacht van 2 op 3 oktober 1942 naar Durchgangslager Westerbork gebracht.

Op 9 oktober 1942 werd zij vanuit Durchgangslager Westerbork op transport naar Auschwitz geplaatst, waar zij op 12 oktober 1942 werd vermoord. Haar man en kinderen overleefden door onderduik de oorlog. Mozes Dalsheim overleed in 1976.

*Schoontje Dalsheim-Israëls
(Uit: Onderwater, Mobilisatie, blz. 141)*

*Stolperstein voor Schoontje Dalsheim-Israëls
(1900-1942) bij de woning Zuiderdiep 506.*

Onderduik

Van de acht kinderen van Daniël Benjamin Dalsheim (Nieuwe Pekela, 15-07-1864 - Musselkanaal, 17-12-1940) en Feilchen/Feilgen/Faaltje David/Daviet (Kassel, 28-09-1862 - Groningen, 29-05-1933) waren er op 10 mei 1940 zeven in leven. Zij hadden de gebeurtenissen in Duitsland in de jaren goed gevolgd, hadden de invallen van Duitsland in buurlanden gezien en waren goed ingelicht over het kwaad dat hen door het nationaal-socialisme stond te wachten als Nederland door de Duitsers, na een militaire inval, zou worden bezet. Binnen hun familie zal veel zijn gesproken over wat hen te wachten stond. Ook zullen zij over de mogelijkheid van onderduik hebben gesproken. Zes volwassen mannelijke nakomelingen van Daniël Benjamin Dalsheim, vier zonen en twee kleinzonen, doken medio augustus 1942 onder, toen zij voor de joodse werkkampen werden opgeroepen. Voor zover zij waren getrouwd en kinderen hadden volgden zij begin oktober 1942. Van de negentien nakomelingen (kinderen en schoonkinderen) van Daniel Benjamin Dalsheim en Feilchen/Feilgen/Faaltje Davids/Daviet waren er twee voor 10 mei 1940 aan een natuurlijke dood overleden; vijf (schoon-)kinderen en twee kleinkinderen waren in een concentratiekamp vermoord en zes (schoon-)kinderen en vier kleinkinderen overleefden door onderduik de oorlog. Twee kinderen waren ook ondergedoken, maar werden door verraad opgepakt en in een Duits concentratiekamp vermoord.

Verkoop woning, 1943

Herman Westerhof, handelaar te Groningen, verkocht als lasthebber van Dirk Hidde de Vries van Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) het 'geroofd' onroerend goed van slager Mozes Dalsheim in Valthermond aan Hebel van der Laan, hotelhouder in Musselkanaal, een perceel tuingrond en weiland met daarop staand een huis en schuur, sectie E5799, ter grootte van 0.22.80 ha, voor de verkoopprijs van f. 3.000,00, welk bedrag volledig door de koper is voldaan.⁷ Op het pand rustte nog een hypotheek van f. 1.300,00 ten voordele van Hendrik Menses, notaris, wonende in Stadskanaal. Deze werd op 22 september 1943 door de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV) afgelost.⁸

Rechtsherstel, 1948

Op 26 november 1948 werd bij notaris Hendrik Steenbergen in Emmen de akte van rechtsherstel getekend, waarbij de koop van 1943 als nietig werd beschouwd. Mozes Dalsheim was met ingang van 1 mei 1945 weer in het huis gaan wonen.

Na 1945

Op 3 maart 1961 verkocht Mozes Dalsheim mede namens zijn kinderen voor f. 12.000,00 zijn behuizing met schuur, erf en tuin, staande en gelegen te Valthermond, Kavelingen 60, sectie E5799, 0.22.80 ha, aan arbeider Jelke Wind.⁹

Wind verhuisde op 2 maart 1961 van het adres Zuiderdiep 519 naar Kavelingen 60.¹⁰

Het kadastrale perceel E5799 werd vijf jaar, nadat Dalsheim deze had verkocht, omstreeks 1966 opgesplitst in twee kavels: E7545 (ruim 4 are; eigenaar gemeente Odoorn, later Gasbedrijf Zuidoost-Drenthe; anno 2024 M2581, Kavelingen 59A) en E7546 (ruim 18 are; eigenaars Jelke Wind en Jan Kasper Heine, anno 2024 M2580, Kavelingen 60).

Bij het passeren van de akte van de verkoop van zijn woning in 1961 woonde Mozes Dalsheim op het adres Meidoornstraat 30 te Stadskanaal.¹¹ Hij had op 28 februari 1961 zijn woning verlaten.¹² Op 10 september 1976 overleed Mozes Dalsheim.

⁷ Hyp4, deel 1685, nummer 19, akte d.d. 15-09-1943, notaris Jan Geert van Russen te Groningen.

⁸ Akte van geldlening en hypotheek verlening verleden voor notaris Hamminga in Stadskanaal op 08-05-1940, deel 460, nummer 39, welke inschrijving is doorgehaald op 22-09-1943.

⁹ Hyp4, deel 2090, nummer 64, akte d.d. 03-03-1961, notaris Otto Wichers, Exloo.

¹⁰ GAO, bewoningskaart Kavelingen 60.

¹¹ Hyp4, deel 2090, nummer 64, akte d.d. 03-03-1961, notaris Otto Wichers, Exloo.

¹² GAO, bewoningskaart Kavelingen 60.

Kerngegevens Mozes Dalsheim, Kavelingen 60, Valthermond (bijlage 7)

<p>Kerngegevens (bijlage 7)</p> <p>Betreft Echtgenote</p> <p>Kinderen (3) Bennie Dalsheim (Odoorn, 12-04-1924 – Sneek, 14-01-2015), Hij was op 02-07-1953 te Lemsterland gehuwd met Tjamke Meiboom (Lemsterland, 13-09-1927 – Sneek, 15-10-2009). Simon Freerk Dalsheim (Vlagtwedde, 22-11-1925 - Hoogezand-Sappemeer, 02-03-2003). Hij was gehuwd met (1) Hillechien Sanders; (2) Janke Meljer.</p> <p>Frieda Dalsheim (Vlagtwedde, 28-03-1927 – Ede, 30-03-2014), Zij was op 02-09-1952 te Amsterdam gehuwd met Jan Johannes Dirkse (Amsterdam, 28-04-1930 – Den Bosch, 20-02-1994).</p> <p>Totaal familie: natuurlijke dood voor 1940: 0; na 1945: 4;</p> <p>Adres</p>	<p>Mozes Dalsheim</p> <p>Mozes Dalsheim (Nieuwe Pekela, 02-08-1895 – Stadskanaal, 10-09-1976), huwde op 24-04-1923 met: Schoontje Israëls, Leek, 03-07-1900 - Auschwitz, 12-10-1942)</p> <p>Zie ook: https://westerborkportretten.nl/westerborkportretten/schoontje-dalsheim-israels</p> <p>concentratiekamp: 1</p> <p>Kavelingen 60 (was J1), Valthermond</p>
<p>Rol van de gemeente</p> <p>Vermelding op lijst art. 2 Verordening no. 6/1941 - geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede</p> <p>Door gemeente naar Durchgangslager Westerbork getransporteerd.</p> <p>Via werkkamp naar Durchgangslager Westerbork Via Apeldoorn naar Durchgangslager Inventarisatie huisraad door gemeentepolitie/marechaussee Verzenden etenswaren naar afdeling NVD in gemeente Borger</p> <p>Verzenden huisraad naar NVD, Assen Rol van de gemeente in 1940-1945 na deportatie Rol van de gemeente in 1940-1945 bij verhuur woningen Rol van de gemeente in 1940-1945 bij verkoop woningen</p> <p>Onroerend Goed Stichtingsjaar van de woning Eigenaar van de woning geworden in</p> <p>Verkoop geroofd Onroerend Goed Algemeen Laufnummer Verkaufsbücher Eigenaar Verkoopdatum Oorlogskoper Verkoopprijs Akte van eigendomsovergang Belastingen en kosten Netto opbrengst voor NGV Was het pand met een hypotheek bezwaard? Notaris Politieke gezindheid oorlogskoper Justitiële vervolging oorlogskoper</p>	<p>Mozes Dalsheim heeft vijf personen als jood laten registreren.</p> <p>Op de lijst van 5 juli 1942 wordt het gezin Dalsheim vermeld. Op een lijst van 20-08-1942 staan de namen van Mozes Dalsheim en Bennie Dalsheim niet meer vermeld. Op het gemeentehuis ging men er vanuit dat zij naar werkkamp Linde waren vertrokken, terwijl zij met Simon Freerk waren ondergedoken.</p> <p>neen</p> <p>ja</p> <p>niet bekend</p> <p>Het is niet bekend of de goederen naar Duitsland zijn afgevoerd. (1958, dossier 2555, 1.844.8, oorlogsschade D. Lezer)</p> <p>ja ja; woning wordt voor f. 3,00 per week aan A. Oost verhuurd. neen</p> <p>1913 1935</p> <p>3413 Mozes Dalsheim 22-2-1943 H. v.d. Laan, Musselkanaal f. 3.000,00 15-9-1943 f. 91,80 f. 2.908,80 neen (?) Jan Geert van Russen, Groningen NSB Ja, CABR dossier</p>

Landbouwgronden	Geen
Akte van rechtsherstel woning <i>Akte van rechtsherstel / eigendomsovergang</i>	26-11-1948 Kosten akte f. 57,50; kosten Raad Rechtsherstel/NGV f. 27,50; kosten rechtskundige bijstand Dalsheim f. 57,50; Dalsheim betaalt voor verrekening aan Van der Laan f. 967,50. f. 12.000,00.
<i>Exploitatiesaldo verhuur minus kosten (huren, heffingen, verzekeringen, reparaties e.d.)</i> <i>Verkoopbedrag in 1961</i>	
Bewindvoering - Vermogensdossier bij NBI <i>Van Schoontje Israëls</i> <i>Bewindvoerders</i> <i>Relatie tot joodse eigenaren van de woning</i>	2.09.16.03, invnr. 43740, Dalsheim-Israëls niet van toepassing echtgenote van Mozes Dalsheim
Financiële middelen <i>Banktegoeden, sieraden (claim bij de LiRo)</i> <i>In bewaring gegeven geld en/of sieraden</i> <i>Eindvermogen</i>	Niet bekend Niet bekend Niet bekend
Verklaring erfrecht, erfflater, erfgenamen <i>Verklaring van erfrecht, opgemaakt op:</i> <i>Erfflater</i> <i>Erfenis gaat naar</i>	Niet bekend Schoontje Dalsheim-Israëls Mozes Dalsheim en drie kinderen
Stolpersteine	Gelegd voor Schoontje Israëls.
Bronnen <i>Kadaster, leggers</i> <i>Kadastrale leggers M. Dalsheim</i> <i>Kadastrale legger H. v.d. Laan</i> <i>Kadaster, kadastrale akten</i> <i>Nationaal Archief, NBI vermogensdossiers</i> <i>Nationaal Archief, CABR-dossiers</i>	Rapport: verantwoording bronnen 8 leggers ingezien 7690 en 8610 7729 7 akten ingezien zie Bewindvoering - Vermogensdossiers bij NBI Hebel van der Laan, CABR-dossier; Justitieel vervolgd. Bevolkingsregisters; Persoonskaarten. Bewoningskaart. Notulen B&W. Inventarisnummers 047 .
<i>Gemeentearchief Odoorn</i>	
<i>Literatuur</i>	Rapport: literatuurlijst

6. Burgemeesters en notarissen

Burgemeesters

Na de bevrijding vond de zuivering van burgemeesters plaats. Daarbij werden vragen gesteld over hun houding en/of medewerking aan Winterhulp, Nederlandsche Volksdienst, jodenvervolgung, Arbeidsdienst, Arbeidsinzet, Arbeidsfront, de T.D. beschikking (tweede distributiekaart), vorderingen, propaganda en diversen.

Ten aanzien van jodenvervolgung werden drie vragen gesteld:

1. Heeft hij medegewerkt aan het arresteren van joden?
2. Heeft hij daartoe opdrachten gegeven aan het politiepersoneel?
3. Heeft hij, indien hij medewerkte het arresteren van de joden gesaboteerd. Zo ja, hoe?

Bij burgemeester Doornbos werden de eerste twee vragen met 'Ja' beantwoord en de derde vraag met 'Neen'. Het ingevulde formulier van burgemeester J. van Roijen is niet bewaard gebleven, maar de eerste twee vragen zullen ook met 'Ja' en de derde vraag met 'Neen' zijn beantwoord.¹

De houding van de burgemeesters, onder andere het laten oppakken van de joden, speelde geen rol bij de zuivering van de burgemeesters.

Jan Klazes Doornbos (Borger)

Jan Klazes Doornbos was burgemeester van Borger (1925-1946). Hij werd na de bevrijding eerst geschorst en later niet meer benoemd tot burgemeester van Borger. Hij kreeg (eervol) ontslag. Tijdens de Duitse bezetting was hij een 'lijdzame' (volgzame) bestuurder van de Duitse bezetter geweest. Hij kon om deze houding niet gehandhaafd blijven. Hij had geen vertrouwen meer van de plaatselijke bevolking.

Johan van Roijen (Odoorn)

Johan van Roijen was van 1938 tot 1964 burgemeester van de gemeente Odoorn. Van Roijen werd op 14 mei 1943 door de Duitse bezetter ontslagen, zonder opgaaf van reden. Daarvoor hadden de zogenaamde april-mei-stakingen in de gemeente tot ergernis van de Duitse bezetter plaatsgevonden. Hij woonde van 7 juni 1943 tot 20 april 1945 ten huize van H. Slagter, landbouwer in Niehove. Na de bevrijding keerde hij op 20 april 1945 als burgemeester van Odoorn terug.

De installatie van burgemeester Johan van Roijen (rechts) op 1 mei 1938 door loco-burgemeester J. van Gerner. Tussen hen in zit mevrouw H.A. van Roijen-Smit.

¹ Drents Archief, toegangsnummer 0048, Kabinet Gouverneur in Drenthe 1815-1951, inventarisnummer 66, Zuivering burgemeesters 1945-1947, dossier J.K. Doornbos.

H.R. Bruininga (Odoorn)

Hendrik Roelof Bruininga, lid van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) was vanaf 19 juni 1943 burgemeester van de gemeente Odoorn. Daarvoor was hij burgemeester van Roden.

Op 13 april 1945 werd hij door de Militaire Commissaris voor de Provincie Drenthe geschorst, waarna een dag later ontslag volgde. In februari en maart 1947 werd hij door de Asser Kamer van het Bijzonder Gerechtshof te Assen berecht. Verschillende aanklachten werden tegen hem naar voren gebracht. Hij werd veroordeeld tot een gevangenisstraf van achttien jaar met aftrek van voorarrest, levenslange ontzetting uit beide kiesrechten en het recht om ambten te bekleden.²

Notarissen

In de naoorlogse sfeer van rechtsherstel bleef de rol van notarissen buiten beeld. De pragmatische inslag van achtereenvolgende ministers van Justitie lieten niet toe dat ook zij net als ambtenaren, politiemannen en burgemeesters 'gezuiverd' moesten worden. Teveel notarissen hadden tijdens de Duitse bezetting meegewerkt aan de verkoop van joods onroerend goed.

Notarissen hebben een bijzondere positie. Enerzijds zijn zij 'lijdelijk ambtenaar', functionarissen die een neutrale rol vervullen bij rechtmatige aan- en verkoop van eigendommen. Anderzijds zijn zij ook ondernemer, die door betaling voor hun tussenkomst in die transacties het eigen inkomen verdienen.

Notarissen zouden niet moeten afdalen naar het niveau van 'lijdelijkheid', maar juist moeten handelen overeenkomstig hun kerncompetenties als het bewaken van rechtszekerheid, rechtsgelijkheid, onpartijdigheid en onafhankelijkheid.

De medewerking van notarissen was in Nederland in veel gevallen volgzzaam, 'lijdelijk' te noemen. Sommige notarissen waren creatief en kwamen tot bijzondere constructies, waarbij zij erin slaagden om voor joodse families een zo goed mogelijke constructie te bedenken, zodat het geld van de opbrengst van een verkoop van landbouwgrond of woning niet bij de Duitse bank Lippmann, Rosenthal & Co terecht kwam, maar binnen de joodse families bleef.³

In Drenthe werden 249 woningen en panden van joodse eigenaren verkocht. Hiervan passeerden 132 verkoopakten bij zestien notarissen in Drenthe en 117 verkoopakten bij notarissen elders in Nederland. Hiervan passeerden 82 verkoopakten bij notaris Jan Geert van Russen in Groningen. Hij was lid van de NSB en is na de oorlog uit het ambt van notaris gesteld en als politieke delinquent vervolgd.⁴

Mr. A. Grutterink (Borger)

Mr. Adolf Grutterink was van 23-06-1922 t/m 25-07-1946 notaris in de gemeente Borger. Grutterink was een 'lijdzame' notaris. Hij liet tijdens de Duitse bezetting zeven akten van verkoop van joods onroerend goed passeren.

Mr. O. Wichers (Odoorn)

Mr. Otto Wichers was van 01-01-1937 t/m 31-12-1963 notaris in de gemeente Odoorn. Wichers was een 'creatieve' notaris. Hij zorgde ervoor dat het geld van transacties van de verkoop van joods onroerend (landbouwgronden) niet bij de Duitse roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co terecht kwam, maar dankzij een 'hypothecaire constructie' bij de joodse familie bleef. Op zijn kantoor zijn geen akten van verkoop van joods onroerend goed (woningen) gepasseerd.

Na zijn overlijden in 1964 werd hij tijdens zijn begrafenis herinnerd als een 'bekwaam en onkreukbaar' man. 'Hij was een sieraad voor zijn vak'.⁵

2 De Noord-Ooster, 21-02-1947, 24-02-1947 en 05-03-1947; Nieuwsblad van het Noorden (NvhN), 06-03-1947.

3 Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*, Amsterdam, 2016.

4 NA, *Verkaufsbücher*.

5 NvhN, 14-01-1964.

9. Slotconclusies

9.1. Voormalige gemeenten Borger en Odoorn

Registratie

De gemeentebesturen van Borger en Odoorn hebben in opdracht van de Duitse bezetter naar de bevolking 'algemene mededelingen gedaan over de verplichte registratie van joden'. Joodse burgers hebben zich voor registratie gemeld en legeskosten betaald.

Ambtenaren op beide gemeentehuizen zijn niet op eigen initiatief op zoek gegaan naar inwoners met joodse voorouders.¹

De gemeentebesturen van Borger en Odoorn reageerden formeel op vragen/meldingen van de bevolkingsregistratie in Den Haag en van andere gemeenten over 'joden'.

Transport naar werkkampen en Durchgangslager Westerbork

Op 17 augustus 1942 regelden de gemeentebesturen het transport van joodse mannen naar werkkampen.

De gemeentebesturen van Borger en Odoorn lieten in opdracht van de Duitse bezetter in de nacht van 2 op 3 oktober 1942 respectievelijk dertien en vijf joodse inwoners oppakken en in april 1943 nog twee personen (Simon Jonas Nijveen en zijn dochter Rosa uit Drouwen). De opdrachten hiertoe werden telefonisch gedaan door de burgemeester en/of overste van de marechaussee.

Van het oppakken van de joden is geen proces-verbaal opgemaakt. Hoewel politiemannen/marechaussee na de oorlog spraken over 'arrestaties' was voor het oppakken van de joden geen enkele rechtsgrond. In de 'Aanwijzingen' van de Nederlandse overheid van 1938 aan gemeenten stond nadrukkelijk vermeld dat geen bestuurder, noch ambtenaar mocht meewerken aan deportatie van Nederlanders.

Van de twintig opgepakte joden die op transport werden gesteld naar Durchgangslager Westerbork keerde niemand terug. Zij werden allen vermoord in Duitse concentratiekampen. Zes joden overleefden de Duitse bezetting door onder te duiken.

Verkoop joods onroerend goed

De gemeentebesturen van Borger en Odoorn waren op geen enkele wijze betrokken bij de verkoop van landbouwgrond van joodse eigenaren en het rechtsherstel hiervan.

Het gemeentebestuur van Borger is tijdens de Duitse bezetting in 1943 op geen enkele wijze betrokken geweest bij de verkoop van de woning Hunebedstraat 14 (David Stern), Hunebedstraat 16 (Philippus Dalsheim) in Borger en Hoofdstraat 21 (Benjamin Mozes Cohen), Alinghoek 13 en Markeweg 10 (beide woningen van Simon Jonas Nijveen) in Drouwen.

Het gemeentebestuur van Odoorn is tijdens de Duitse bezetting in 1943 op geen enkele wijze betrokken geweest bij de verkoop van de woning Zuiderdiep 358 in 2^e Exloërmond (Rafel Israëls), Zuiderdiep 506 in Valthermond (Daniël Lezer) en Kavelingen 60 in Valthermond (Mozes Dalsheim).

¹ *Het is de onderzoekers bekend dat er in de gemeente Odoorn iemand woonde die zich had moeten laten registreren als 'half jood'. Het is de vraag of hij dat zelf wist.*

Verhuur en belastingen

De burgemeesters van de voormalige gemeenten Borger en Odoorn waren na de deportatie van de joden actief betrokken bij verhuur van joods onroerend goed. De burgemeesters stelden huurcontracten op. Men inde geen huurinkomsten. Deze moesten de huurders rechtstreeks betalen aan de ANBO. Na de oorlog werden geen naheffingen gedaan voor grondbelasting of straatbelasting.

Inventarisatie etenswaren en meubilair

Na de deportatie van de joodse bevolking hebben politiemannen/marechaussees uit de gemeenten Borger en Odoorn in opdracht van de Duitse bezetter/de burgemeesters een inventarisatie van de huisraad en etenswaren in de woningen van de gedeporteerde joden gemaakt.

De aanwezige huisraad werd in een verzegelde kamer opgeslagen.

De etenswaren werden in de gemeente Borger aan de Nederlandsche Volksdienst, afdeling Buinen, aangeboden.

Meubilair uit beide gemeenten is op transport geplaatst naar Assen voor verder transport naar Duitsland naar getroffen en van bombardementen in Duitse steden.

Eindconclusies

De gemeentebesturen van Borger en Odoorn hebben tijdens de Duitse bezetting geen joods onroerend goed gekocht.

De gemeentebesturen van Borger en Odoorn zijn op geen enkele wijze betrokken geweest bij de verkoop van joods onroerend goed.

9.2. Burgemeesters

De burgemeesters van Borger en Odoorn hebben in opdracht van de Duitse bezetter de maatregelen tegen joden uitgevoerd. Na de oorlog werd er onderzoek gedaan naar de houding van de burgemeesters tijdens de Duitse bezetting.

Borger

Jan Klazes Doornbos

Jan Klazes Doornbos was burgemeester van Borger van 1925-1946. Hij werd na de bevrijding eerst geschorst en later niet meer benoemd tot burgemeester van Borger. Hij kreeg (eervol) ontslag. Tijdens de Duitse bezetting was hij een 'lijdzame' (volgzame) bestuurder geweest,

Odoorn

Johan van Roijen

Johan van Roijen was van 1938 tot 1964 burgemeester van de gemeente Odoorn. Van Roijen werd op 14 mei 1943 door de Duitse bezetter zonder opgaaf van reden ontslagen. Daarvoor hadden de zogenaamde april-meistakingen in de gemeente tot ergenis van de Duitse bezetter plaatsgevonden. Hij woonde van 7 juni 1943 tot 20 april 1945 bij H. Slagter, landbouwer te Niehove. Na de bevrijding keerde hij als burgemeester van Odoorn terug.

Hendrik Roelof Bruininga

Na het ontslag van Van Roijen werd Hendrik Roelof Bruininga, lid van de NSB, op 19 juni 1943 tot burgemeester van de gemeente Odoorn benoemd. Daarvoor was hij van 1941 tot 1943 burgemeester van Roden. Begin maart 1947 werd hij door de Asser Kamer van het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden tot een gevangenisstraf van achttien jaar met aftrek en recht op cassatie veroordeeld.²

9.3. Notarissen

Borger

mr. Adolf Grutterink

Adolf Grutterink was van 23-06-1922 t/m 25-07-1946 notaris in de gemeente Borger. Grutterink was een 'lijdzame' notaris. Hij liet tijdens de Duitse bezetting zeven akten van verkoop van joods onroerend goed in de gemeente Borger passeren.

Odoorn

mr. Otto Wichers

Otto Wichers was van 01-01-1937 t/m 31-12-1963 notaris in de gemeente Odoorn. Hij heeft geen akten van verkoop woning van joden opgesteld.

Wichers was een 'creatieve' notaris. Hij zorgde ervoor dat het geld van transacties van de verkoop van joods onroerend (landbouwgronden) niet bij de Duitse roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co terecht kwam, maar bij de joodse familie bleef.

Inzage in notariële dossiers

Wij hebben ondanks verzoeken geen inzage gehad in dossiers die de notarissen Adolf Grutterink en Otto Wichers hadden samengesteld. Wij hebben dan ook geen verklaringen van erfrecht en overzichten van de verdeling van erfenissen ingezien. Wij hebben wel genealogisch onderzoek gedaan naar de mogelijke erfgenamen.

9.4. Oorlogskopers

Personen die joods onroerend goed kochten werden 'oorlogskoper' genoemd. Op twee personen na waren alle oorlogskopers lid van de NSB. De oorlogskopers, op één na, zijn justitieel vervolgd. Een oorlogskoper die niet lid van de NSB was of sympathie had voor het nationaal-socialisme kreeg een boete vanwege 'een gebrek aan goed Nederlanderschap tijdens de bezetting'. De rechters vonden de koop van joods onroerend goed 'afkeurenswaardig'.

9.5. Bewariër(s)

In de dossiers van beheer van vermoorde Joodse inwoners uit de voormalige gemeenten Borger en Odoorn van het Nederlandse Beheersinstituut zijn wij ook een melding tegengekomen van door joden in bewaring gegeven geld bij dorpsgenoten (zogenaamde bewariërs). Wij hebben geen gegevens gevonden, waaruit blijkt dat het geld na 1945 bij de erfgenamen is terechtgekomen. Gelet op het feit dat dit in een beheersdossier werd vermeld, mag worden verondersteld dat dit geld is teruggegeven.

Mogelijk geeft inzage in de JOKOS-dossiers hier in de toekomst nog duidelijkheid over. Deze dossiers zijn alleen in te zien door nabestaanden. Momenteel worden deze dossiers gedigitaliseerd.

9.6. Geldlening

Voor 1940 leende de gemeente Odoorn geld van de familie Oldewald uit Groningen. De geldleningsovereenkomst was door de gemeente Odoorn 'op last van de Duitse bezetter in april 1943 aan de bank Lippmann, Rosenthal en Co. (Sarphatistraat) Amsterdam toegezonden. Het ontvangstbewijs werd door een bankmedewerker op 12 april 1943 ondertekend. In het dossier was geen verdere correspondentie over de geldlening te vinden. Wij vermoeden dat het geleende bedrag door de gemeente Odoorn in opdracht van de Duitse bezetter op een bankrekening van de familie Oldewald bij de roofofbank is gestort. Het is niet duidelijk om welk bedrag het hier ging. Het is bij nabestaanden niet bekend of dit geld van deze lening na de oorlog bij hen is terechtgekomen.³

3 GAO, dossier 0651 (-1.755.41 Gijzelaars, 1942-1944).

9.7. Samenvatting in cijfers

Samenvatting in cijfers	Borger huizen	Odoorn huizen	Totaal Borger-Odoorn	Elders huizen	Totaal huizen	Opmerking
Onroerend goed (aantal panden)						
Onroerend goed (aantal panden) eigenaar	5	3	8	6	14	
Verhuurde panden 1943-1945	4	2	6	6	12	
Verkoop 1943-1945	5	1	6	2	8	
Door gemeente verhuurde panden 1943-1945 in Verkaufsbücher	4	2	6	6	12	
Verkochte panden 1943-1945	5	5	10			
Gemiddelde prijs verkochte huizen 1943-1945	5	4	9			
Rechtsherstel	1990	2937	2411			
Gemiddelde prijs verkochte huizen na 1945	5	3				
Landbouwgronden	2800	8700	5422			
	27	6	33			
Registratie joden	personen	personen				
Vermelding op lijst art. 2 Verordening 6 10-01-1941 - geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede	16	12				Bij de registratie werden ook joden vermeld die tijdelijk in de gemeente woonden: 2.
Door gemeente (in opdracht) opgepakte joden	15	5				
Door gemeente (in opdracht) naar Durchgangslager Westerbork getransporteerd.	15	5				
Via werkkamp naar Durchgangslager Westerbork	1	1				
Via Apeldoorn naar Durchgangslager	1					
Actief door ambtenaren/politiebeambten opgezochte 'voljoden' en 'halfjoden'	0	0				
Door politiemannen geholpen joden bij onderduik	0	1				
Overlevende joden	0	6				
Huisraad / etenswaren	huizen	huizen				
Inventarisatie huisraad door gemeentepolitie/marechaussee	4	2				
Verzenden etenswaren naar afdeling NVD in gemeente Borger	3	1				Odoorn: twee niet bekend.
Verzenden huisraad naar NVD, Assen	4	1				Odoorn: twee niet bekend.
Financiën						
Vermogen (totaal)	12.500 (4)	29.000 (1; Lezer)				Odoorn: twee niet bekend.
Vermogen (gemiddeld)	3.125					
Erflater						
eerste graad	1	1				
tweede graad	2					
derde en volgende graad	1					
Erfgenamen						
eerste graad	0	0				
tweede/derde graad	2	1				
vanaf vierde graad	1	0				
Bronnen, ingezien						
Kadastrale leggers	98	48				
Kadastrale akten	90	23				
NBI-dossiers	9	4				
NBI-dossiers, aantal documenten	510	154				
Privé-dossier P.D. Verbaan (250 documenten)		1				Marechaussee in de gemeente Odoorn
CABR-dossiers, aantal	4	1				
totaal	711	231				
gemiddeld per huis	142,2	46,2				

Dankzij gegevens uit het archief van de voormalige gemeenten Borger en Odoorn, het kadaster, het Nationaal Archief en Archief Drenthe zijn wij erin geslaagd om het rechtsherstel van joods onroerend goed in de voormalige gemeenten Borger en Odoorn te reconstrueren.

Voor een compleet beeld is het in de toekomst nodig dat dossiers van vermoorde joden in notariële archieven voor onderzoekers van joods rechtsherstel openbaar worden gemaakt.

Lijst van geraadpleegd materiaal en literatuur

Archiefbronnen

De vermelde nummers zijn de toegangsnummers.

Drents Archief

0048 - Kabinet Gouverneur in Drenthe 1815-1951, inventarisnummer 32, 46 en 66 (Zuivering burgemeesters 1945-1947).

0144 - Militaire Commissaris van Drenthe.

0145 - Districts Militaire Commissaris van Assen.

Gemeentearchief Borger-Odoorn

Bewoningskaarten.

Persoonskaarten.

Bouwvergunningen.

Gemeentearchief Borger

0041 - Maatregelen tegen bepaalde groepen, 1940-1944

0043 - Inventarisatie beheer goederen

0125 - Joodse begraafplaats

1377 - Joodse leerlingen

2202 - Joods personeel

8855 - Burgemeester J.K. Doornbos, 1925-1946

Gemeentearchief Odoorn

0047 - Jodenmaatregelen

0650 - Jodenmaatregelen

0651 - Gijzelaars

2555 - Oorlogsschade Daniël Lezer

4701 - Burgemeester J. van Roijen, functiedossier 1938-1964

4746 - Burgemeester H.R. Bruininga, functiedossier 1943-1945

Nationaal Archief, Den Haag (NL-HaNA)

2.09.16 Nederlands Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam (NL-AsdNIOD).

CABR-dossiers van de oorlogskopers.

Kadaster

Kadaster archiefviewer: Leggers

Kadaster: transportakten register hypotheek 4, waarin de eigendomsoverdracht wordt beschreven.

Literatuur, algemeen

- Aalders, Gerard, *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*, Amsterdam, 2001.
- Aalders, Gerard, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag, 1999.
- Bakker, Rob, *Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie*, Hilversum, 2020.
- Bakker, Tammo, *In aanraking met Israel. De kehilla Veendam. Met o.a. gegevens en lijsten over omgebrachte medeburgers in de jaren 1942 en 1943 behorende tot de Synagoge gemeenschap te Veendam, uit de plaatsen: Veendam, Wildervank en Muntendam*, Veendam 2002.
- Bakker, Tammo, *Sporen die achter blijven. Waar gebeurde verhalen. Gebeurtenissen uit WO2 en daarna, deel 3*, Veendam 2004, hoofdstuk 8.
- Beem, Hartog, *De verdwenen medienne. Mijmeringen over het vroegere joodse leven in de provincie*, Amstelveen 1982.
- C.A. van der Berg en E.P. Boon, *De Joodse gemeenschap in de Kanaalstreek. Stadskanaal Musselkanaal Onstwedde Mussel*, Groningen 1992.
- Blom, J.C.H. e.a., *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam, 1995.
- Boon, E.P.; Lettinck, J.J.M., *De Joodse gemeenschappen in Westerwolde 1656-1950. Nieuweschans, Bunde, Bellingwolde, Oudeschans, Wedde, Vlagtwedde, Bourtange, Sellingen, Ter Apel, De Maten en Roswinkel*, Groningen 2004.
- Citroen, Michal, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik*, Amsterdam 2021.
- Duijvendak, M. en S. van der Poel e.a., *Lege plekken. Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)*, RUG, november 2021.
- Gans, Evelien, 'Vandaag hebben ze niets - maar morgen bezitten ze weer tien gulden. Antisemitische stereotyperingen in bevrijd Nederland.', in: Conny Kristel ed., *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale Verschillen*. Amsterdam, 2002, 313-353.
- Gans, M.H., *Memorboek. Platenatlas van het leven der joden in Nederland van de Middeleeuwen tot 1940*, Baarn, 1971².
- Hondius, Dienke, 'Antisemitisme in Nederland, vlak na de bevrijding: een onderzoek naar negatieve reacties van niet-Joden op terugkerende Joden in de zomer van 1945.' in: *ICODO-info* 6, no. 3 (oktober 1989), 30-38.
- Kamminga, W., *Grijpskerk van crisis tot bevrijding*, Grijpskerk 1993.
- Klinken, G.J. van en J.H. de Vey Mestdagh, *De joodse gemeenschap in het Groninger Westerkwartier, Peize en Roden*, Groningen, 1985.
- Koeman-Poel, G.S., *Een synagoge in het veen. Het verhaal van de 'Pekelder' joden 1693-1942*, Oude Pekela 1989.
- Last, Geert, *Een dorp in de Franse tijd*, Noordbroek 1964.
- Lipschits, Isaac, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland*, Amsterdam, 2001.
- Meijer, Kornelius, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*, Nijmegen, 2008.
- Onderwater, Hans, *Mobilisatie collaboratie liberatie. De jaren 1938-1948 in Stadskanaal*, blz. 136-138.
- Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*, Amsterdam, 2015.
- Poel, Stefan van der, *Joodse stadgers: de joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796-1945*, Assen, 2004.
- Presser, J., *De ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*, twee delen, Den Haag 1965.
- Ramakers, J.J.M. 'Twee onder één kap. De huurprijs- en huurbeschermingsregeling in de Huurwet 1950', in: *Politieke Opstellen* 7 (1987), Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen.
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam, 2006.
- Schoonoord, D.C.L., 'Het 'Circus Kruls': Militair Gezag in Nederland, 1944-1946.', in: *Militaire Spectator* 179, no. 5 (2010), 265-276.

- Schütz, Raymund, 'Het moeizame rechtsherstel inzake 'Joods' onroerend goed.', In: *Onderzoek uitgelicht*, 6, no. 1 (juli 2017), 30-34.
- Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*, Amsterdam, 2016.
- Slaa, Robin te, *Daar dit een immorele aanslag is. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed, 1940-1955*, Rijswijk, 2017.
- Veraart, Wouter, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*, Deventer, 2005.
- Veraart, Wouter, 'Two rounds of postwar restitution and dignity restoration in the Netherlands and France', in: *Law & Social Inquiry* 41 no. 4 (2016), 956-972.
- Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed*, Amsterdam, 2013.
- Voet, Joop, 'Teruggave van Joodse bezittingen na oorlog traag en ontoereikend', in: *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 15 november 1985.

Literatuur, Drenthe en de voormalige gemeenten Borger en Odoorn

- Baas, T., 'De ophefing van de Borgerder synagoge', in: *Zwerfsteen*, 1988-03, blz. 13-14.
- Baas, T., 'De voormalige joodse gemeenschap in de gemeente Borger', in: *Zwerfsteen*, 1987-04, blz. 23-44.
- Berg, L. ten, *800 jaar Valthe een uniek esdorp 1917-2017*, Beilen 2017.
- Beukel, H.W. van den, J. Ridderbos en K.W. van Hasselt, *De Drentse Sjoa: Joodse oorlogsslachtoffers in de provincie Drenthe*, Assen, 2016.
- Bosma, C., 'De joodse gemeenschap in Borger', in: *Zwerfsteen*, 2020-02, blz. 11 en 14-15.
- Boven, P. van, *Drouwen, Bronneger, Bronnegerveen. Van toen - tot nu*, Drouwen, 1987, blz. 73-76.
- Eising, H., Mien bur'n en de aole schuur'n, in: *Zwerfsteen*, 2020-03, blz. 16-19.
- Eising, J., 'Herinnering Roos Nijveen', in: *Zwerfsteen*, 2015-02, blz. 18-19.
- Eising, J., 'Ook al is het in geld, 't is toch goed dat het wordt bewaard', in: *Zwerfsteen*, 2017-02, blz. 24-25.
- Gras, H. e.a., *Rond Hunze en Hondsrug. Geschiedenis van Odoorn*, Odoorn 1997.
- Hebels, G. en G. Hoiting-Hebels, 'Roos oet Drouwen', in: Kamp, *Oorlogssporen*, blz. 41-42.
- Hoving, Roelof - 'Den mouten wie ook maor dood!', in: Kamp, *Oorlogssporen*, blz. 125-132.
- Hulst, F.J., *Alle jeuden fietsen*, MO-scriptie.
- Jonge, G. de, *Borger in oude oude ansichten, deel 2*, Zaltbommel 1983.
- Kamp Tj. van der, 'Wij hebben veel geluk gehad', in: Kamp, *Oorlogssporen*, blz. 17-24.
- Kamp Tj. van der en J.T. Wierenga, *Oorlogssporen. De jaren 1940-1945 in Borger en Odoorn*, Beilen, 2020.
- Koornstra, H. en H.R. Moek, 'Een 'takje Drentsche heide' mee naar Auschwitz', in: *Zwerfsteen* 2010-01, blz. 18-28.
- Liewes, A.G., 'Gemeente Borger het jaar 1888 in cijfers', in: *Zwerfsteen* 1988-03, blz. 15-16.
- Luning, H.M., De Borgerder joden en hun bet chajiem, in: *Zwerfsteen* 2007-03, blz. 7-9.
- Mensing, B., 'De lotgevallen van de joodse familie Joosten', in: Kamp, *Oorlogssporen*, blz. 43-48.
- Mittelmeijer, J., 'Duizend dagen verborgen', in: Kamp, *Oorlogssporen*, blz. 33-40.
- Moek, H., 'Familie A.S. Gottfried, Torenlaan', in: Kamp, *Oorlogssporen*, blz. 60.
- Ridderbos, J., *Kroniek van de Jodenvervolging te Assen*, Assen 2016.
- Schuring, A., *Bedrijvig Valthermond 150 jaar bedrijfsleven in een veenkolonie*, Groningen 2003.
- Wolff, J. de, *1843-1993 150 jaar Sint Josephparochie Zandberg*, Katwijk 1996, blz. 332-339 en blz. 506-507.
- Woude, Geert van der, 'Familie Potsdammer', in: *Ganseveer*, maart 2020.

9. Register op persoonsnamen

Aalders, Gerard	10	Bruins, Lucas	15
Agterbos, Hendrik, notaris	64, 66, 69	Bruinvels, Jacob	45
Alingh, Annechien	37, 40	Buining, Roelof, notaris	68, 75
Alingh, schulte	14	Burghgraef, F.H.	67
Alingh, Willem	37, 38, 40, 41	Buss, M.	24
Alkema, Jan	31, 32	Cohen, Benjamin (Aol Ben)	19
Baas, T	13, 17, 20	Cohen, Benjamin Mozes	3, 8, 18, 19, 24, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 83
Bakker, familie	34	Cohen, David	45, 49
Bakker, J.	23	Cohen, Diena	43, 44, 45, 47, 48
Bakker, Meinardus	68	Cohen, echtpaar	19
Bakker, Rob	5	Cohen, familie	10, 25
Beerman, F.H.	33	Cohen, gezin	18, 19, 24
Benninga, Lea	76	Cohen, Koosje	19, 43, 44, 47, 48
Berg, Marleen van den	7	Cohen, Marchien; e.v. Serlui	49
Beuving, Hendrik; erven van	43, 48	Cohen, Mina, e.v. Meijer Bloemendaal	19, 43, 48
Bierman, Aron	34	Cohen, Minkje; e.v. Van Gelder	45, 49
Blaauw, Jakob Engbertszn.	61	Cohen, Mozes David	18, 42, 43
Blauw, Maili	7	Cohen, Vroukje	19, 43, 48
Bloemendaal, Diena	19	Copinga, Geert	37
Bloemendaal, Meijer	19, 43, 48	Dalsheim, Bennie	27, 77, 79
Bloemendaal, Rachel	1	Dalsheim, Bertha	75
Bloemendal, Hendelina; e.v. Daniël Lezer	12, 68, 69, 71, 72, 77	Dalsheim, Berthold	2, 36, 40
Bloemendal, Mozes	73	Dalsheim, Daniël	75, 76
Bloemers, mr. H.W.	26	Dalsheim, Daniël Benjamin	75, 76
Blumenthal, Hendele	75	Dalsheim, Daniël Benjamin (Mozes)	76, 78
Boekbinder, familie	15, 19	Dalsheim, familie	10, 25, 37, 39
Boekbinder, Hartog	17, 20	Dalsheim, Frieda	12, 23, 76, 77, 79, 95
Boekbinder, Salomon	17	Dalsheim, gezin	12, 24, 26, 35, 77
Boelens, Jan	50	Dalsheim, Heijman	41
Boelken, familie	34	Dalsheim, Hendeltje Rachel	75
Boer, De	73	Dalsheim, Herman	2, 36, 40
Boer, Harmannus	76	Dalsheim, Jacoba	2, 36, 40
Boer, De, marechaussee	12	Dalsheim, Levie	75
Bolk, Herman	68	Dalsheim, Lina Jacoba (Lena)	2, 24, 36, 37, 40, 41
Bollegraaf, Hendel	18, 50	Dalsheim, Mozes	3, 8, 10, 20, 23, 24, 27, 62, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83
Bosch, IJme	67	Dalsheim, Philippus	3, 8, 18, 24, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 83
Bosma, C.	13	Dalsheim, Salomon	75, 76
Boven, Hein van	55, 59, 60	Dalsheim, Siegfried	75
Boven, P. H. van	13, 14, 15, 18, 53, 56, 59		
Braake, Serge ter	7		
Braam, garage	28		
Bralts, J., politieman	12		
Bruggen, Wolter Rense van	51, 54, 56, 59, 60		
Bruininga, H.R.	3, 82, 84		

Dalsheim, Simon	77	Groot, notaris Ernst	
Dalsheim, Simon Freerk	27, 79	Sigismund. Cornets de	67
Dalsheim-Stern, gezin	2, 35, 39	Grooten, Ida	69
Dalsheim-Stern, Vrouwke	2	Grutterink, notaris	43
David (Daviet), Faaltje,		Grutterink, Adolf, notaris	3, 31, 32, 33, 37, 40,
Feilchen, Feilgen	75, 78		46, 48, 52, 56, 58,
David, Johanna	75		59, 82, 85
David, Siegfried	75	Grutterink, Gerrit, notaris	31, 33, 35, 36, 37,
Davids, Marcus	14, 17		38, 40, 43, 44, 46,
Dijk, Lucas van	20		47, 49, 53, 54, 60
Dijkstra, G.J. drs.	1, 8, 15	Halberstadt, Louis	10, 20
Dijkstra, Klaas	69	Hamering, M.G.	41
Dirkse, Jan Johannes	79	Hamminga, Willem, notaris	76, 78
Döbken, A.G.	24	Hasselt, J. van	45, 46, 49
Doezé, Marieke	11	Hebels, G.	53
Dongsma, Sophie	14	Heijkant, Joris	8
Doornbos, Jan Klazes,	3, 33, 41, 49, 51, 60,	Heilbron, Emanuel	45
burgemeester	81, 84	Heilbron, Salomon	45
Drielsma	59	Heilbrunn, Leah	37, 41
Dries, Roelof	42, 43, 47, 48, 53,	Heine, Jan Kasper	78
	55, 56, 59, 60	Heydrich, Reinhard	26
Duursma, W.J., huisarts	24, 51, 57, 60	Hitler	4
Eckstein, Comprecht	69, 74	Hollander, mejuffrouw	62
Eding, Lambert	51, 53, 54, 56, 58, 59	Holt, Jan	18
Eij, Henderikus Harmannus	67	Holwerda	62
Eising, Jan	14	Honders, C.J.	12
Eising, Lambertus	35, 37, 38, 40, 41	Hoogstraal, Simon	36
Elshout, A.J.M. van den	44	Horst, Aaltje Abraham	
Engwirda, Poppe, notaris	68	van der	14
Everts, Hendrik	30	Hoving, K.J., notaris	55, 60
Fidder, Klaas	12, 77	Hoving, Roelof	11
Frieling, Gerrit	67	Hulshof, Albert	54
Gans, Meinhard Jacob	44, 45, 49, 53, 54,	Hulst, F.J.	13
	59, 60	Israëls, Alexander Anton	27, 28, 61, 62, 63,
Gans, Mozes Heiman	9	(Lex)	64, 65, 66,
Gans, Sibille	34	Israëls, familie	63, 64
Gelder-Cohen, Minkje van	45, 49	Israëls, Han	64
Germs, Hero	69, 72	Israëls, Jette	64
Gerner, J. van	81	Israëls, Rafel	3, 8, 10, 20, 24, 26,
Glim, Egbert	68, 74		27, 28, 61, 62, 63,
Glim, Jan	68, 74		64, 65, 66, 83
Godschalk, Aaltien	14	Israëls, Schoontje;	
Gottfriedt, Aron	20	e.v. Mozes Dalsheim	10, 12, 76, 77, 79, 80
Gottfriedt, Aron Samson	20	Israëls, Simon Freerks	76
Gottfriedt, David Samson	15	Israëls, Trijn	64
Gottfriedt, Froukje		Jacobs, Heiman	10, 20
(Vrougien), e.v. M.P. Stern	17, 18, 34	Jacobs, Mozes	15
Gottfriedt, Saartje;		Jager, Wiebe de	68, 72
e.v. David Stern	17, 29, 30, 32, 34	Jalving, Jan Berendszn.	52, 56, 59
Greet, vriendin	2	Jonge, Gezinus de	19
Groot, Elsien de	67	Kan, Salomon	55, 60
Groot, De, huisarts	12	Kemenade, Van	7
Groot, Marchien de	18	Kemfer, Harm	14
Groot, Martje Heiman de,		Kemperman, Jeroen	7
e.v Benjamin Naiwitter	42	Klaaszen, Jan	14

Koen, Josephine	45	Naiwitter, Gonna (Gonda)	18, 42
Koops, Hendrik Johannes, notaris	68	Naiwitter, J. (Arent Jacobs)	18, 50
Koornstra, Klaas	35, 40	Naiwitter, Jacob	18
Koornstra, H.	2	Naiwitter, Jacob Salomon	18
Kordes	7	Naiwitter, Mozes Jacobs	18
Korper, Naatje	18, 43, 44, 45, 47, 48	Neuwitter, Frouwtje, Naiwitter	19, 42, 50
Kost, Johannes	70, 73	Nijstad, Hartog Joël	14
Kost, Thijs	68	Nijstad, Joël Joseph	15
Kuper, B.J.	73	Nijstad, Joseph Joël	14, 15
Laan, Hebel van der	70, 78, 79, 80	Nijstad, Leene	14
Lang, Wally de	44	Nijstad, Rijke Joël	14
Lange, Daniël de	15	Nijveen, familie	54, 55
Leeuw, Gijsbertus de	74	Nijveen, Henderika, e.v. Sander Meijers	19, 53, 58, 59, 60
Leeuw, Mietje de	74	Nijveen, Mozes	18
Leverington-Cohen, Frederika	45	Nijveen, Rosa	19, 24, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 83
Lezer, Allegonda (Allagonda)	67	Nijveen, Simon Jonas, Aol Jonas	3, 8, 18, 19, 24, 43, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 83
Lezer, Daniël	3, 8, 10, 12, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 62, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 79, 83	Nijveen, Vrouke (Frouke, Frouwke, Vrouwke) Mozes	18
Lezer, Eva	19, 57, 58	Noorderveen, Hendrik (Hindrik)	68, 72
Lezer, geslacht	67	Noorderveen, Jan	68
Lezer, gezin	12, 69, 72	Oldenbeuving, Geert	37, 40
Lezer, Jonas	67, 68	Oldewald, familie	85
Lezer, Josef (Jozef)	12, 67, 69, 71, 72	Oord, N. van der	35
Lezer, Jozefien Elsie	12, 69, 71, 72	Oost, A.	79
Lezer, Mozes	67	Oosten, Eli van	42, 43, 46, 48
Lezer, Rosetta; e.v. Comprecht Eckstein	67, 69, 70, 71, 74	Oosting, familie	34
Lezer, Telsiena Richel	12, 69, 71, 72	Opheusden, Jan van	35, 44
Lioni, Jakobus Emanuel	27	Pals, politiemann	12
Lipschits, Isaac	10	Piersma, Hinke	7
Lowes, Roelf	73	Plas, A.	63
Martin, J.	44	Ploegsma, Iemkje, e.v. Rafel Israëls	27, 61, 62, 63, 64, 65
Meiboom, Tjamke	79	Poelman, Willem Ite, notaris	68
Meijer, Andries Pieter	64, 65	Polling, café	19
Meijer, Janke	79	Pranger	62, 63
Meijer, Joël	14, 15, 17	Pras, Niesko	68, 74
Meijer, Louis	34	Rademaker, K.	67
Meijeringh	37	Reinders, huisarts	63
Meijers, Sander	19, 51, 58, 60	Roggen, Klasina	75
Meilink, Ina	11, 15, 16, 29, 42, 50, 52	Romijn, Peter	5
Menses, Hendrik	78	Roijen, Johan van burgemeester	3, 12, 23, 26, 27, 28, 62, 69, 81, 84
Mensing, Berend	15	Rubinge, Catharina Lammerdina	64
Moek, H.R.	2	Russen, Jan Geert van	35, 40, 56, 59, 64,
Mozes, Abraham	15		
Mulder, Hendrik	75		
Mulder, Thomas	8		
Naiwitter, Benjamin	15, 18, 42		
Naiwitter, Benjamin Jacobs	18		
Naiwitter, familie	10		
Naiwitter, Froukje, e.v. Mozes David Cohen	18, 42, 43, 58		

notaris	78, 80, 82	Stern-Dalsheim, familie	18
Salamons, Roosje	18	Stijkel, marechaussee	12
Salomons, Arend Jakobs	50	Stukje, Hillechien	76
Samuels, Jacob	15	Tamis, Anneke	11
Sanders, Hillechien	79	Tiesing, Harm; Stichting	15, 36
Scholten	7	Tonkens, familie	61
Scholtmeijer, Roelof	43, 48	Valença, Max de	55, 60
Schuring, A.	67, 68	Veld,	
Schutrups, Roelof	54	chefgemeenteveldwachter	35
Serlui, Levie	44, 45	Veraart, Wouter	6
Serlui-Cohen, Marchien	45, 49	Verbaan, Pieter Daniël	12, 77, 86, 95
Seyss-Inquart, Arthur	21, 26	Vermanen, Jerry	8
Simons, Betje	14, 15	Vink, Christiaan Johannes	61
Simons, Salomon	75	Voet, Joop	10
Slaa, Robin te	7	Vos, H.J.	1, 8, 15
Slagter, H.	81	Vos, Hannie	11
Smit, mevr. H.A.		Vos, Maarten-Jan	7, 10
(e.v. Johan van Roijen)	81	Vos, Ph.	44
Smit, Reinder	68	Vries, Dirk Hidde de	78
Staal, Gerhard	55	Wanders, pastoor H.F.	23
Steenbergen, Hendrik	64, 78	Warnders, Fokko	76
notaris		Warring, Geert Hzn.	33
Steenberghe, M.P.L., minister	5	Warta, Hendrik	69, 70, 72
Stel, Jaap	15, 16	Weits, Berend	68, 74
Stel, Jakob Jzn.	29, 30, 31, 32	Welp, Frederik P.	68, 72
Stern, Abraham Philip	34	Westen, Hendrik Bernardus	67, 68
Stern, Betje	17, 18, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 41	Westerhof, Herman	78
Stern, David	3, 8, 17, 18, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 40, 49, 83	Westers, A.R.	70, 73
Stern, Emanuel	18, 29, 32	Wichers, Otto, notaris	3, 54, 56, 64, 65, 69, 78, 82, 85
Stern, Eva	32	Wind, Jelke	78
Stern, Evina	31, 32, 33	Wolf, Benjamin Lazarus	14, 17
Stern, familie	10, 25, 31	Wolff	23
Stern, Froukje (Frouwkje, Vroukje, Vrouwke)	18, 20, 29, 32, 34, 35, 36, 37, 40, 41	Zegering, Roelof	67
Stern, gezin	24	Zijngje, Albert	11
Stern, Israël	34	Zikken, Egbert, politiemann	12
Stern, Jacoba	17, 18, 34, 35	Zwart, Benno	11
Stern, Jantje	34		
Stern, Jeanette Philip	34		
Stern, Jette Philipp	34		
Stern, Levi	34		
Stern, Manuël			
(Mendel) Philip	18, 20, 34		
Stern, Maurits	18, 29, 32		
Stern, Meijer	32, 33		
Stern, Mozes	32		
Stern, Philip	17, 18, 20, 32, 33, 34, 37, 40, 41, 49		
Stern, Philipp Levy	34		
Stern, Sibbe	34		

10. Fotoverantwoording

Berg, <i>De Joodse gemeenschap</i>	77.
Boven, <i>Drouwen</i>	14rb, 15lb.
Collectie Jan Eising	14lb.
Gemeentearchief Borger	omslag az en vz, 4o, 22lb, 22lm, 24, 25b, 25lm, 25rm, 56b, 56o, 57.
Gemeentearchief Odoorn	22rb, 22rm, 22lo, 24ro, 26, 27b, 27o, 28l, 28r, 81. 68rb.
Google Earth	
Historische Vereniging Oderen, archief P.D. Verbaan	12, 77ro.
Jonge, <i>Borger in oude ansichten, deel 2</i>	30.
Kadaster, hulpkaarten en veldwerkkaarten	6lo, 61ro, 68lb, 76lb, 76m, 76, 76rb.
Kamp e.a., <i>Oorlogssporen</i> (Collectie G. Hebels)	53.
Meilink, Ina	15rb, 16lb, 16rb, 16lo, 16ro, 29ro, 35lb, 42lo, 47, 50lo, 52lb, 55.
Nationaal Archief	4b, 45, 46, 51lo, 51ro.
Onderwater, <i>Mobilisatie</i>	77lo.
Oord, <i>Jodenkampen</i>	36o.
Pranger, <i>150 jaar</i>	62, 63.
Stichting Harm Tiesing, <i>De Zwerfsteen</i>	2, 19, 37b (vier foto's), 44, 69.
Wolff, <i>150 jaar</i>	23lb, 23rb.
www.kadasterkaart.com	29lo, 35rb, 42ro, 50ro, 52rb.

Verklaring gebruikte afkortingen:

az: achterzijde
b: boven
lb: linksboven
lm: linksmidden
lo: linksonder
o: onder
r: rechts
rb: rechtsboven
rm: rechtmidden
ro: rechtsonder
vz: voorzijde

Pieter Daniël Verbaan van de marechaussee (gemeente Odoorn) was er op 2 oktober 1942 bij toen hij met acht andere collega's joodse inwoners van de gemeente moest oppakken voor transport naar Durchgangslager Westerbork. **Hij bracht die avond Frieda Dalsheim naar een onderduikadres in Musselkanaal, waardoor zij de oorlog overleefde.**

Uit zijn persoonlijk archief blijkt dat hij na 2 oktober 1942 met zijn geweten heeft geworsteld over wat hij met zijn collega's die avond heeft gedaan. Letterlijk schreef hij aan zijn overste bij de marechaussee naar aanleiding van het die avond laten vluchten van de joden: **'Ik heb de burgemeester gezegd dat we destijds met zijn allen zoveel 'lef' niet bezaten. Misschien wel als we toentertijd geweten hadden dat de moffen de joden zouden vernietigen, maar er was niemand die daar op dat ogenblik aan heeft gedacht.'**

Pieter Daniël Verbaan (1912-1953)

Uit: Archief Historische Vereniging Carspel Oderen, Privé-stukken P.D. Verbaan, rapport adjudant C.J. Honders, Dwingeloo, 28 juli 1945. Gericht aan 'Provinciale Advies Commissie voor zuivering van Burgemeester, Provinciale, Gemeente en Rijkswaterstaatambtenaren in Drenthe'. Documenten 10 en 11.

ZENTRALE STELLE FÜR Jüdische
Auswanderung AMSTERDAM
Adema v Scheltemaplein 1
Telefoon 97001

O P R O E P I N G !

Aan

Joden

№:

U moet zich voor eventuele deelname aan een, onder politietoezichtstaande, werkverruiming in Duitschland voor persoonsonderzoek en geneeskundige keuring naar het doorgangskamp WESTERBORK, station Hooghalen, begeven.

Daartoe moet U op *2 Oktober 42* om *14.00* uur op de verzamelplaats aanwezig zijn

Als bagage mag medegenomen worden:

1 koffer of rugzak
1 paar werklaarzen
2 paar sokken
2 onderbroeken
2 hemden
1 werkpak
2 wollendekens
2 stel bedengoed (overtrek met laken)
1 eetnap
1 drinkbeker
1 lepel
1 pullover
handdoek en toiletartikelen

en eveneens marschproviant voor 3 dagen en alle aan U uitgereikte distributiekaarten met inbegrip van de distributiestamkaart.

De mee te nemen bagage moet in gedeelten gepakt worden.

Het laatste wat Nederlanders met een joods geloof van hun bezittingen mochten meenemen naar Durchgangslager Westerbork op weg naar het oosten . . .